

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

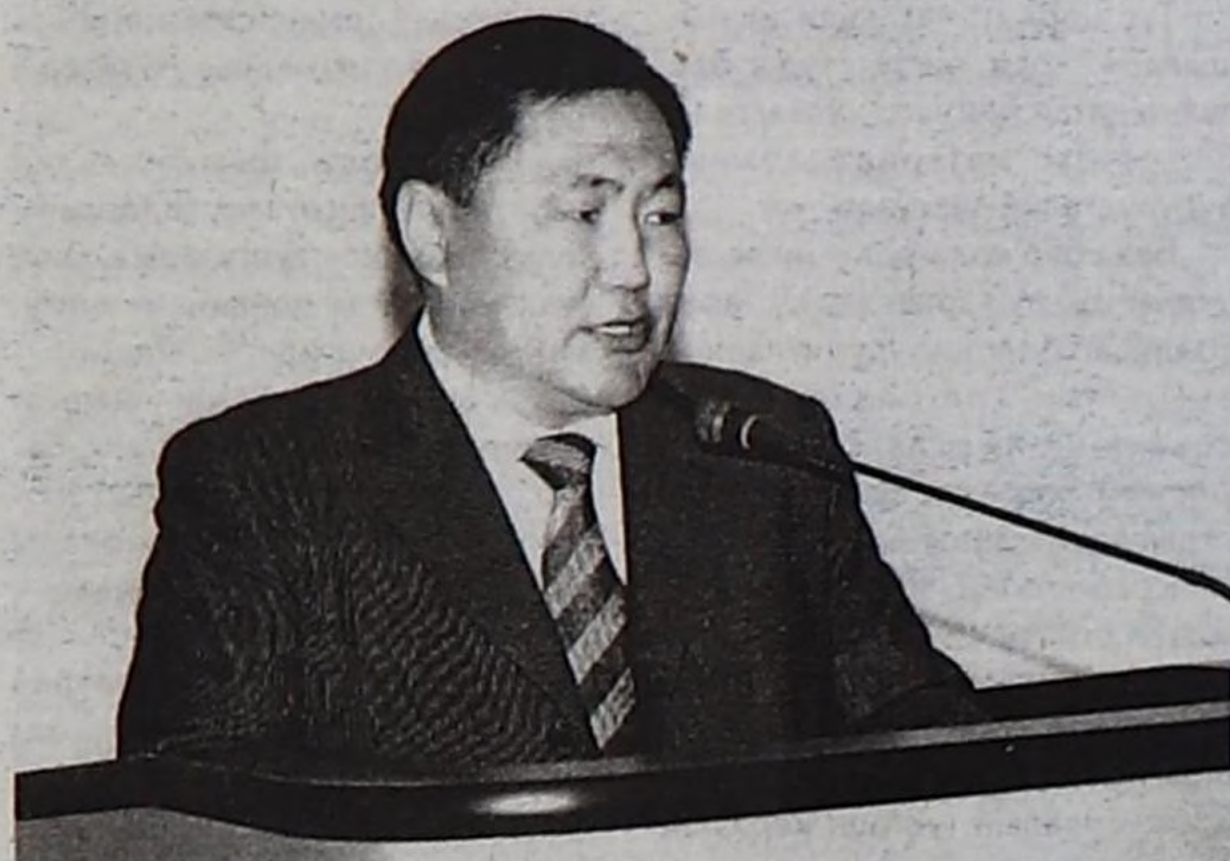
1925 чылдың
август 31-де үнүп
эгелээн

№ 84
(17413)

2007 чылдың
июль 19,
четверг

Номерни парлалгаже
дужаганы:
график езугаар — 21.00,
херек кырында — 17.00.
Садар өртээ 4 рубль.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.В. Кара-оолдуң Тыва Республиканың Улуг Хуралына республикада байдал болгаш 2007 чылда күрүне политиказының дугайында АЙЫТКАЛЫ

Улуг Хуралдың хүндүлүг депу-
ттары!

**Чазактың хүндүлүг кежигүн-
нери болгаш чалатканнар!**

Тыва Республиканың дээди эрге-дужаалдыг кижизиниң — ТР-ниң Чазааның Даргазының бир чугула болгаш харысалгалыг Конституция езугаар хүлээлгези — парламентиниң үстүкү болгаш адаккы палаталырының каттышкан хуралына чыл санының Айыткалы илеткеп кириери болур. Бо документиниң сорулгазы — бо чылда эрге-чагырганың күжениш-киннериниң кол угланышкынарын тодарадыры, келир үеже көрүнген сорулгаларны күсөдиринге политиктиг туруштарның угшин тывары.

Чазактың чаа составының ындыг сорулгазы ооң ажил-чорудулгазын эгелээринге эге болгаш база негелделерни тодарадырын көрүп турар боор. **Бистиң шуптувуска артык политиканство болгаш сагыш-сеткил хөөрээшкени чокка республиканың мурнунда айтырылганың комплекзиниң чылдагааннарын болгаш каяачүге чедире бээрин медегер билир тура-сорук болгаш аргалар херегин негеп турар.** Сайгарылгаларның үндезининге бүгү курлавырларны мөөңнээр кол угланышкынарны тодарадырын апар, ол түннелинде барып кижилерниң амыдыралының чаа шынарынга чедирер ужурулуг.

Бо чылын билдингир чылдагааннарның хараазы-биле бис силернин-биле бо дээш дыка орайтап ужуражып турар-дыр бис — июль ортан ашкан. Республика баштыңының албан-дужаалына киргеним соонда сайыттарга экономиканың адырларында байдалды болгаш курлавырларны эң боттуг үнелеп көөр, **ажыл-чорудулганың планнашкынынга системалыг турушту хевирлеп тургузар** талазы-биле даалгаларны берген мен. Бо кыска хуусааның дургузунда

бодум хуумда шийтпирлээр ужурулуг хөй айтырыгларны сайгарып көөрүн кызыттым. Хайгааракчылар бистиң үнелээшкинер бээринге тыртым байдалысты болгаш чон мурнунга чүве чугаалаарыга чапсар алган хевирлиг болганывысты эскерген боор.

Чазактың план езугаар ажилдап эгелээринге кол негелде болза, эрге-чагырга адырларының ажилдап турары политиктиг турум байдал бооп турарын демдеглексеп тур мен. Дээди Хурал-биле бистиң хамаарылгаларывыс кайы-кайызының-даа харысалгалыгы болгаш бот-боттарын дыннаарыга белени бооп турар. Ооң бадыткалы — республиканың бюджетиниң дугайында хоойлуну эң кыска хуусаада хүлээп алганы, кадрлар томуйлаашкынарны бадылааны болгаш республиканың хөгжүлдезиниң эң чугула айтырыгларының талазы-биле кайы-кайызының-даа сонургалдыг сүмележилгелери-дир. Бо дээш мен бүгү депутаттар корпузунга, Силерге, Василий Майлолович, Хонук-оол Доржуевич, өөрүп четтиргенимни илередип тур мен.

А эң кол чүве чүл дээрге, бис шуптувус мындыг чүвени тодарагай билген бис: республиканың чону-даа, политиктиг күштери-даа, база федералдыг төп-даа Тывага эрге-чагырга аайы — биле кандыг-даа хевирлиг удур туржуушкунну хүлээп көрбес, а бир эвес ооң эгелекчизи тыптып кээр болза, ол бүгү таладан коллективтиг ойтур шавышкынны долу хемчээлге алыр. Демнежип, кады ажилдажылгадан өске орук бисте чок, тыва ниитилелдин бүгү талалыг демнежилгезин чедип алыр хүлээлгелиг бис, чүгле ол турум хөгжүлдениң үнезин бээр. Эрге-чагырганың күжениш-киннеринге чоннуң идегели, бүзүрели кажангызындан-даа

артык чугула херек.

Силернин-биле бистиң соңгукчуларывыс бистен дыка хөйүнү манап турар. Чон бодунуң арга-курлавырларына бүзүрээр, хөгжүлдениң болгаш тургузушкунуң аргаларына бүзүрээр кылдыр ындыг байдалдарны бис силернин-биле кады тургузуп шыдаар бис бе, бо дээрге онза принципиалдыг ужуру-дузалыг айтыры.

Июль 15-те бистиң ажылы-выстың эгелээнинден 100 хонук эрткен, ынчангаш баштайгы түннелдерни илеткээринге белен бис. Республикада социал-экономиктиг байдалды сайгардывыс, амгы чазак ажил-херектерни хүлээп алган болгаш моон ыңай бурунгаарлаарына кол угланышкынарны төлевилээн хөгжүлдениң үе-чадазын тодарадаткан.

Эрткен чылдарда Тываның хоойлужудулга болгаш күсөкчи эрге-чагыргаларының күжениш-киннери рынок экономиказының хөгжүлдезинге организастыг болгаш эрге-хоойлу үндезиннерин тургузарынче, өнчү хамаарылгаларын эде тургузарынче, адаан-чижилгелиг байдалды тургузарынче угланган турган. Ниити-российжи хөгжүлдениң, үлетпүрге болгаш экономиканың өске-даа адырларына элээн уламчыралдыг кудулап бадышкынның соонда турум чорук элээн чедип алдынган. Иштики ниити продукт, үлетпүр продукциязының хемчээли, инвестициялар, үндүрүглер чыылдазы өзүп турар. Бистиң чамдык көргүзүглеривис сөөлгү чылдарда Россияның ортумак көргүзүглеринге дүгжүп, а чамдыктарының талазы-биле оларны харын-даа мурнап турар.

Ынчалзажок, **бөгүнгү экономиктиг көргүзүглер мурнундаазының көргүзүглер-биле деңнээрге шору дээрден башка, мактанчыг эвес.** Олар Федерацияның дүрген болгаш турум

хөгжүп турар субъектилерининге бодарга, мырыңай чаржынчыг. Россия Федерациязының Экономиктиг хөгжүлдө болгаш садыг амызының сан-чуралыгарын езугаар алырга, Тыва Республика хөгжүлдө талазы-биле эң куду деңнелдиг девискээрлерге хамааржыр болгаш социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң комплекстиг үнелелин езугаар алырга, Россия Федерациязының 88 девискээрлеринден 86-гы черни 2006 чылдың түннелдери-биле элээн. Бо көргүзүгге кандыг-даа тайылбырның херээ чок.

Амгы үеде Тывада экономиктиг байдал кестин кырында деп болур. Чүнүң-даа мурнунда **ооң чылдагааны — экономиканың инфраструктуразының кончуг чегей хөгжүлдезинде.** Чогум-на энергетиканың, транспорттун, тудуг индустриязының айтырыгларын комплекстиг шийтпирлээри республиканың дең-дески болгаш турум хөгжүлдезинге үндезин база болгаш чугула базым болур ужурулуг.

Бо стратегтиг сорулганы чедип алырда бис элээн каш сорулгаларны шийтпирлээр, экономиктиг хөгжүлдени эргелеп башкарына туржувусту өскерттир ужурулуг бис. **Мурнады көөр дараазында угланышкыннарны адап көрейн.**

Бисте энергетиктиг күчүлөр халаптыы-биле чедишпестээн. Олар чокта бурунгаар кандыг-даа шимчээшкин дугайында чугаалаан херээ чок. Чамдык сан-чуралыгарны кирип көрейн. 2006-2007 чылдарның күскү-кышкы үезиниң электри ажылгалының эң улуг хемчээли 161 МВт болган, ол дээрге, электри четкилеринде бар күчүлериң хемчээлин 1,5 катап ажып турар. Республиканың энергия системазы бар аргаларындан эр-тир ажилдап, үрелип-бустурунун кырында турар. А ооң түннели чүл дээрге, хоорайның электри хан-

дырылгазында бо-ла болу бээр үзүктелишкинер.

Энергия курлавырларының улам улгадып турар чедишпестээни чүгле чаа объектилерни ажылгалга кириеринге шаптыктаарындан аңгыда, ажилдап турар бүдүрүлгелерни чаартырының болгаш калбартырының аргаларын бербейн турар. Ол кадында трансформатор подстанцияларының дериг-херекселдериниң эргижирээниниң ортумак чергези 92 хуу чедип турар, а подстанцияларның 80 хуузу боттарының ажилдаар курлавырын артыр ажилдап турар.

Сибирийн эң улуг ГЭС-иниң — Саян-Шушенск ГЭС-тин суг хөөл-бээниң улуг кезии бистиң республиканың девискээринде турда, мындыг айтырыгны көдүрүп турарывыс чиктиг-даа ышкаш сагындырар. Бис боттарывыстың эрге-ажыктарывысты камгалаарына база чогуур компенсация төлелгелерин чедип алырынга шудургу болгаш принципиалдыг чорувусту көргүзөр ужурулуг бис.

Энергетика айтырыгларын шийтпирлээринге инвестиция акша-хөрөңгилерин хаара тудар талазы-биле шыңгы хемчеглерни алыры чугула деп чүве илден ышкаш. Мен бээр эксперттерни чаладым, оларның берген түннелдеринде өөрүнчүгү чүве чок. Республиканың энергия-биле хандырылгазы кончуг нарын байдалда. Болдунуп болур төлевилелдерге олар үнелелди база берген.

Республиканың чурттакчы чонуң үштүң бир кезинден хөйү чурттап турары найысылалдың чылыг энергиязының кара чаңгыс дөзү — Кызылдың ЧЭТ. Ында тургускан чылыг күчүлериң шыдалы шакта 310,2 гигакалорий, ол барык долузу-биле ажылгатынып турар. Туттунуп турар объектилерге шакта 44 гигакалорий бээр күчүлөр херек.

(Уланчызы 2-ги арында).

(Уланчызы.

Эгези I-ги арында).

Бөгүнгү хереглелге чылыг энергиязының чедишпези 146 Гкал/шак. Чогум-на чылыг энергиязының чедишпези найысылалдың төвүнде туттунуп турар объектилерниң — чурт-шинчилел музейиниң болгаш Арбитраж судунуң мынчага ажыглалга киришпейн турарының чылдагааны болур.

Республиканың кожуннарында чылыг хандырылганының айтырымы моон дээр деп чугаалаар арга чок. 15 муң чурттакчылык хоорайны хандырып турар «Ак-Довурактын ЧЭТ» буураан болгаш конкурс чорудуунда кирген. Ооң электри энергиязының берикчилеринге өрөзи 18 миллион рубль ажыг. 12 муң чурттакчылык Шагаан-Арыг хоорайны хандырып турар «Улуг-Хем чылыг» КУБ дашкаартан хайгаарал байдалында.

Хову-Аксы суурну чылыг-биле хандыраарының айтырымын шийт-пирлээр база негеп турар. Улуг комбинаттын күчүлери хандыраарына көрдүнгөн ЧЭТ амгы үеде чыл санында 20 млн. ажыг рубль карылгалыг. Бистиң мурнувуста ында байдалды шынгы өөренип көөрү болгаш аңаа моон ыңай-даа хөй түнүг бюджет акша-хөреңгилерин ол олчаан чарыгдал-ла турар бе азы суурнуң херегелинге чогумчалыг чаа модуль ЧЭТ-ти тудар бе деп айтырыгны канчап-даа тургаш шийтпирлээр херек.

Энергия чедишпезиниң айтырымын кончук дарый шийтпирлээр чугула. Элээн каш вариантылар бар харын. Оларның бирээзи — Кызылдың ЧЭТ-ти чаартып модернизаастары. Ынчалзажок 1970 чылдың төлөвилели шагда-ла моральдыг болгаш техниктиг шынарлары биле эргижирээр. Ол чүгө немелде 48 МВт электри энергиязын берип болур, ону боттандыраарына хөй чыл негетинер, а эгидилгели — 70 ажыг чыл болгаш болур. Ындыг төлөвилелге бо шагда кым-даа акша бербес.

Хемчик хемге 140 МВт күчүлүг ГЭС-ти тудары дыка узун хуусаалыг болур. Ооң тудуунуң өртек-үнези 7,8 млрд. рубль. Өөк хемге ГЭС тудары база ыңдыг чергелиг айтырыгларлыг.

Энергияның немелде үнер дөзү Шушенское-Кызыл аразының ЭДШ-ти ийги ээлчезиниң тудуу бооп болур. Ол дээрге 90-100 МВт күчүлүг 5,2 млрд. рубль өртектег төлөвилел болур.

Чадаана-Кызыл аразының амгы бар ЭДШ-ти чаартканындан немелде 20 МВт күчүнү ап болур бис. Кайы-даа таварылгада чылыг-биле хандырылганың айтырымы черле шийтпирлелтинмес. Үстүндө айыттыг дөрт төлөвилелдерниң ниити четпес талазы — 1 МВт энергияның өртек-үнези 52 млн. ажыг рубль.

Ооң-биле чергелештир олар бистиң мурнувуска тургустунар еске айтырыгларны шийтпирлей албас. Чугаа чүнү дугайында чоруп турарын чижектерге көрээлиңер. Енисейниң үлетпүр компаниязы Элегестин хөмүр-даш тывыштыг черин шийтпирлээриниң эрлиг үе-чадазында 20 МВт, ийги билгезинде — 70 МВт күчүлөр херегин негеп турар. «Норильск никель» ААН Ак-Сугнуң чес-никель тывыштыг черни ажилдап кылырынга 55 МВт күчүлөрнү хереглээр бис дээр. Бистиң кыдат эштежикчилеривис полиметалл тывыштыг черни ажилдап кылырынга үш ээлчег аайы-биле 45 МВт

күчүлөрнү негеп турар. Бо бүгүге амгы үеде тургустунган тудуг комплекзиниң хөгжүлдезинге шаптыктыг 98 МВт энергия чедишпезин немелтерге, езулуг-ла «чырык» чок. Энергия чедишпези «Россияның хамаатыларына» — чедимчелиг болгаш таарымчалыг чурттаар оран-быжың» национал төлөвилелдин биске боттанылганына эң улуг шаптараазын.

Тургустунуп келген байдалдан канчап ушунарыл? Ону шийт-пирлээриниң аргазын Каа-Хем разрезиниң хөмүр-дажын ажыглап модуль чылыг электри станциязын тударында деп санап турар мен. Ол дээрге бөгүндө республиканың энергетика талазы-биле айыыл чок байдалының кара чаңгыс бүдүрүлгези. Ынчалзажок ол бөгүндө база буураашкын байдалында турары кончук харааданчыг. Разрез күрүне контролондан үне бээрин болдурбас ужурлуг бис. Модуль ЧЭС-ти тударының хуусаазы — үш чыл хире. 1 мегаватт күчүнүң бот-үнези 26 млн. рубльди чүгө ажар. Ол дээрге мурнунда мээң чугаалаанын төлөвилелдерин өртек-үнезинден ийи катап чиик. Ону бүдүрер болза, бис республикага эң негетинип турар 200-300 МВт электри энергиязын болгаш чылыг херегелинге энергияны четчир кылдыр алыр бис.

Бис боттарывыстың энергетика талазы-биле айтырыглары-биле кара чааскаан артпаан бис дээрзи идегелди оттуруп, өөртүп турар. Чаңгыс демниг Россия-биле стратегтиг эштежилге РФ-тиң Күрүне Думазынга төгерик столду эрттиргени, ол айтырыгларны харылап турар комитеттин деткимче бээринге аазаашкыны чугула ужур-дузалыг.

Инфраструктураның республиканың хөгжүлдезинге шаптыктап турар бир кезээ болза, дээш-тиг ажилдап турар транспорт системазының чогу болур. Транспорт инфраструктураның чедимче чок байдалы база чүктерни кири болгаш үндүр сөөртүрүнүң улуг өртек-үнели республиканың инвестициялар хаара тудар арга-шинээзин кудуладып, ооң бойдус-курлавыр аргаларын долу хемчээлге ажыглаар арганы берби турар.

Орук четкизиниң таарымча чок байдалы экономикага чүс-чүс миллион рубль каражаны чедиринден аңгыда, автомобиль озалондактарына чыл санында он-он кижилерниң чидиринге салдарлыг бооп турар.

Автомобиль оруктарын ажаал-карактаарына федералдыг чарыгдалдар ийи катап өскөн, ынчалзажок оруктарның көскү экижиригге ооң дээшти көзүлбээр. Федералдыг деңгелге орук четкизин 2015 чылга чедир хөгжүдериниң программазын ажилдап кылыры эгелээр. Бис боттары-выстың оруктарывыстың эң чугула участоктарын ол программага кирген турарын чедип алыр дээш, бүгү чүвени кылыр ужурлуг бис.

«Хандагайты-Борашай» эр-тирилге пунктузунуң хөй талалыг эрге-байдалын чедип алыр талазы-биле дугуржулгалар чорудуун дүргедер херек. Ол Хандагайты-Ак-Довурак-Абаза автомобиль оруктаарына федералдыг эрге-байдалды тыпсырының эрге-хоойлу-луг үндезинин тургузар. Ол чорук участоктуң ажаал-карактаарына, оруктуң шынарына негелдерни шуут өскерттир ийик. Ооң-биле чергелештир Тыва Сибирь

девискээрлери-биле Азия-Оожум океан девискээриниң чурттарының аразына харылзаштырыкчы звено алаары чадавас. Кызыгаарлар тавараан ол орукту бистиң кожаларывыс моолдар база ажылай бээрлер деп бүзүрөп болур.

Кудумчу-орук четкилерин хөгжүдерин бодап турар бис. Мында бистиң шийтпирлээр айтырывыс хөй болуп турар. Бистиң найысылалывыстың төп кудумчуларының байдалы муңгаранчыг, аалчыларның мурнунга болганчок-ла кижини арны кызып кээр. Кызыл хоорайның кол кудумчуларын чаартып кылырын бо чылын чедип алыр бис. Орта 86 млн. рубльди үндүрүп берген. Ол акшаны инновацияның кол ажылдарын чорудар арга-дуржулгалыг, тус черни орук адырының бүдүрүлгелери шийтпирлээр алыры албан.

Агаар оруунуң аргыжылганының хөгжүлдези биске база бир кол черни ээлеп турар. Республиканың авиациязы айыылдыг байдалда турар. Тыва авиа бүдүрүлгезиниң авиация парыгы долузу-биле эргижирээр, ухар техниканың 21 санының, чүгө 7-зи ажыл-чын байдалда турар. Ажыл теле-вириниң талазы-биле өрөзи 5,6 млн. рубль болуп турар.

Хажызындан дуза чокка байдалды эдери болдунмас. Чурт-туң аэропорт четкилерин хөгжүдөр тускай программаны хүлээп алыр дугайында айтырыгны федералдыг деңгелде көрүп турар. Моон алгаш көөрге, чүгө эң-не чүгээр аэропорттар федералга артар хевирлиг. 2020 чылга чедир хамааты авиациязының хөгжүлдезиниң Концепциязын ажилдап кылганында көрдүргени-биле алырга, Россияның иштики транспорт белдирлериниң кол санында Кызыл аэропортун Россияның Транспорт яамызы кириген. Ооң-биле чергелештир делегейниң агаар коридору бистиң кырывыс-биле эрткен, а база республиканың кызыгаар чоогунда турар географтыг байдалы Тываның аэродром ажыл-агыйына хуу инвестицияны кириштиреринге боттук арганы берип турар. Биче авиацияның хөгжүлдези республикага турисчи сонургалды улгаттырар арганы тургузар.

Тыва болгаш кожа регионаның аразында суг оруун шийтпирлээр алыры боттанмайн турар. «Суг оруу» деп адаар төлөвилел эгезинден тура кажарлаашкын болган. Дөзөвилел-төлөвилел документациязын ажилдап кылырынга дыка хөй бюджет акша-хөреңгизин үндүрүп берген турган, ынчалза-даа ооң экономиктиг ажыктыг чорун өөренип көрбээр, тодаргайлаарга, эжиндиришкын үезиниң бештен хөй эвес айларына кызыгаарлаттыг.

Бистер херек кырында иштики хем инфраструктураны хөгжүтпейн турар бис. Пассажирлер болгаш чүк сөөртүлгези дыка кызырылган. Хем оруунуң хөгжүлдезинге болгаш катап тургузарына идепкейлиг хуу саналды көдүргеннерни деткиринге Чазак белен. Арга-арыг үлетпүрүнүң катап тургустунарына судно чорудулганының кайгамчык аргазын ажыглаар талазы-биле күштү үндүрери чугула.

Демир-орук төлөвилели бистиң салым-чолууска эң кол черни ээлеп турар. Бо хире улуг деңгелдег төлөвилелди боттандыраарына, ооң структуралыг болгаш организастыг чорун боттандыраарына республиканың Чазаа бүгү

күштү кириштирер.

Ниитилелдин экономиктиг тургузуунуң инфраструктураның база бир кол дөзү болур — тудуг адырының хөгжүлдези. Демир-бетон кылыгыларының дугайында безин чугаалавайн тургаш, тууйбу бүрүзүн Саян сыннарын ажыр сөөртүп эккеп тургаш, кандыг тудуг бизнестиниң дугайында чугаалаар боор. Кол бүдүрүкчүлөр — ыяш болбаазырадыр бажың тудар комплекстин заводу болгаш арга-арыг ыяжын болбаазырадыр комбинат — үптеттинген болгаш ажыл-чорудулганын соксаткан. Республика девискээринден арга-арыгның чудуктарын үндүр сөөртүп турар, ол хирезинде ыяш болбаазырадыр бүдүрүлгелер болгаш мебель кылып турар бүдүрүлгелер соңгаартан эккелген материалдар-биле ажилдап турар.

Тус черниң чиг ээди артык-шылдыг турда, бистер тудуг баазына катап тургузар хүлээлгелиг бис, тудуг материалдарының бүдүрүлгезин тургузар.

База бир кол чүүл — инвестицияны ажыглаарын көскү, арыг болдурар болгаш тудугчуларның ажылының кол сорулганы — объектини ажыглалга үезинде кириери. Борто холбаштыр тендер садыглаашкыны эрттирериниң айтырымынче кичээнге салбайн эрттир болбас. Бистер силерниң биле бо таварылганың чаңгыс удаа эвес херечилери болган бис, тудугнуң дөзөвилел өртөөн оран чок кудуладып тургаш, керээлиг организация садыглаашкыны ойнап алыр, ооң соонда ол объектиге ажылдың өртөө каш-даа катап өзер, а тудугнуң хуусаазы чайгаар-ла узал чоруй баар. Күүсеттинген ажылдарның кандыг-даа актызы чокка, объект бир керээлиг организациядан бирээзинче шилчип чоруй баар. Түңнелинде күрүнениң он-он миллион акша-хөреңгизи чарыгдаттынар, тудуг чылдан чылче инвестиция программаның ажыглалга кириер объектилери болуп шилчип чоруй баар, а түңнелинде ооң ажыглалга кириер хуусаазы ээлчеглиг дараазында чылче шилчип чоруй баар.

Тудуг адырына чурумну тургузарына, бисте шупту аргалар бар.

Хүндүлүг депутаттары

Тываның экономиказы ажыктыг болур ужурлуг, ниити Россияның болгаш делегейниң угланышкынына дүүштүр хөгжүүр, бүгү-ле чаа болгаш мурнакчы чүүлду бодунга шилип алыр, өскерлип турар байдалды дүрген чаңчыгар, бодунуң тодаргай «чемин» тывар, хамаатыларның амыдыралының бедик деңгелин хандыраар.

Мында кижичигинер чүве чок, чүгө дээрге, экономиканың индустриализациязын таварыштыр чорааш экономиктиг өзүлдени хандыраары албан, ажыл-агыйның чаңчылчаан арга-хевирлерин хөгжүдөр, муниципалдыг тургузуларның хоорайларына болгаш суурларына өзүлдениң чаа төптөрүн дилеп тывар. Дыка хөй таварылгаларда бистер экономиктиг чорудулганы эргелеп-башкаарына бистиң ажыглап турган аргавысты өскерттир апаар бис. Ажыы-биле чугаалаарга, күш-ажылга чүдүүрүн тургузарына комплекстиг хемчеглерни алыры эргежок чугула. Чүгө шынчы күш-ажыл болгаш бодунга бүзүрел ниитизи-биле тыва ниитилелдин

бурунгаар шимчээринге арганы бээр болгаш ооң кежигүн бүрүзүнге аңгы.

Бо аудиторияга мону таныштыраары чаа чүүл эвес, тыва ниитилелдин бир кол айылы — ажыл чок чоруктуң бедик деңгелди болуп турары. Россия Федерациязында эң-не бедик деңгелде турар черлерниң бирээзи. Ол ниитилелди аар-берге уржуктарга чедирип, кем-херек үлгедиишкыннерин болдуруп турар, кижилерниң дыка хөй кончук чидиг айтырыгларын шийтпирлээринге шаптыктап турар.

Бо социал хоралыг чорук-биле демисежириниң эң-не ажыктыг аргазы болза, кижилерниң идепкейлиг сайгарлыкчы ажыл-чорудулганын деткиринге байдалды тургузар. Бо угланышкына бир дугаар базым, бурунгаар шимчээринге шаптыктап турар, күрүнениң талазындан административтиг артык шаптыктаашкыны узуткаары чугула.

Ийиде болза, биче бизнестин хөгжүлдезиниң эгезинде таарымчалыг байдалды тургузары албан, «чаңгыс соңга» принципти тургузар, консалтинглиг болгаш юридиктиг ачы-дузаны бээриниң механизмин тургузар. Бизнес-инкубатор системазын таварыштыр экономиктиг хөгжүлдениң мурнады хөгжүдөр угланышкынының талазы-биле биче бүдүрүлгелерин продукция бүдүрүп үндүрер эгезин хандыраар. Сайгарлыкчы ажыл-чорудулганы күрүнөден деткимчезиниң өске регионнарда ажыглап турар хевирин чорудар, чижээлээрге, коммерциялыг чээли ставкаларының хуузу субсидиялаар, көдээ бизнес деткимчезиниң долаалыг фондузун тургузары дээр ышкаш.

Ханы ажыл чок чорукту ажып эртериниң база бир аргазы — инвестиция чорудулганының бүгү талалыг хөгжүлдезин чедип алыр. Бистиң эскерип турарывыс-биле алырга, Президент Владимир Путиниң бо хүнде экономиктиг политиканы чедишкынниг чорудуп турары инвестицияны хаара тудуп билиринде үндөзилеттинген болуп турар, күрүне болгаш хуу капиталдың кады ажылдажылганының чаа формадын дилеп тып турар. Бо хүнде инвестиция бистиң экономиканың болгаш социал адырының шупту адырларына агаар дег херек болуп турар. Бодамчалыг инвестиция чокка, Тываны көдүрүп шыдавас бис!

Россия Федерациязының амгы инвестиция политиказы мындыг; күрүне инфраструктураның хөгжүлдезин акшаландыраарын улуг хемчээли-биле боттандырып чорудар болгаш чаа бүдүрүлгелерни тургузарына хуу инвесторларны кириштирер аргазы тургустунар. Ындыг аргага бистер албан туттунар ужурлуг бис.

Мээң санап турарым-биле алырга, бистер ийи кол принцип-биле чорудуу эргежок чугула. Бир дугаары-эрге-чагырга инвесторларга уткуштур чорур. Ийи дугаары-эрге-чагырга бизнес-биле кады ажилдаар. Эрге-чагырга инвесторларга кая ажилдаарына таарымчалыг байдал тургускандыр, хуу инвестиция ынаар баар, ынчангаш олар дүжүметтерниң чүве билбес чорудундан, ажыл-херек чылзыр, албан хээли бээринден, регионнуң экономиказының дугайында информацияны чогундан чайлап чоруй баарлар.

Тус черниң сайгарлыкчыла-

рынга инвестиция рыногунче үнериниң старт шөлүн эрге-чагырга органның тургузары албан. Инвесторларны кайнаар хаара тударын, республикага кандыг төлевилелдер эң-не ажыктыг болурун, бистер силерниң-биле тодаргай билген турар бис.

Күрүне садыглаашкынынга болгаш чагыгларынга бизнестин дең киржилгезин хандыраары эргежок чугула. Оларның амыдыралының чаагай чоруу болгаш ажыл төлевири регионда бизнестин хөгжүлдезинден дорт хамааржыр дээрзин, бюрократтарның меделеринге эде тургузары онза чугула. Бо хүнде бистерге, күсседикчи эрге-чагырга органның болгаш тус черниң бот-башкарылга органның, инвестиция төлевилелдерин боттандыраар болгаш тургузар, делгелге-презентация ажыл-чорудулгазы дээш харыылаар специалдер херек.

Ооң-биле чергелештир регионалдыг бүдүрүлгелерниң ээлериниң экономиктиг билиин бедидери-биле ажылдаар апаар бис, оларны амгы үениң рынок эт-херекселин ажыглаарына өөредир. Республиканың Садыг-үлетпүр палатазының ажыктыг ажылы ам-даа кончуг херек болуп турар.

Мен бо чугаамның эгезинде база демдегледим, бодунуң күжүңгө бүзүрээри эргежок чугула, ынчангаш бистиң шиитпиривис «Көдээ ажыл-агыйны катап тургузар талазы-биле бир дугаарында ап чорудар хемчеглер дугайында», баш бурунгаар бодап турарым-биле алырга, ол адыр бо дораан түннелдер бербес болгаш бедик орулгалыг ажылдаас. Ынчангаш бо базым-биле чорупкан бис — катап тургузарына кижилерге бүзүрелди бээр, ол херек кырында боттаны бээр кылдыр курлавырларны мөөңнээр.

Силерге өөрүп четтиргенимни база катап илередиң көрөй, хүндүлүг депутаттар, ол принциптер туржумну деткээниңер дээш, түннелинде бистер силерниң-биле эрткен чылга деңнээрге, көдээ ажыл-агыйны акшаландыраарын 5 ажыг катап улгаттырган бис.

Күүседикчи эрге-чагырганың органның сорулгазы — ол аш-хөреңгини эң-не ажыктыг ажыглаарын организастаар.

Тыва-аграр республика. Көдээ ажыл-агый-ол экономиканың чүгле адыры эвес, амыдыралдың төөгүлүг тургузуу кылдыр тургустунган, ажыл-агыйның чаңылчаан хевир.

Сөөлгү чылдарда көдээ ажыл-агый продукциязының хемчээли херек кырында өспээн. Көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелери карылгалыг болуп келген, оларның хөй кезин буураарының чадазында. Сөөлгү 3 чылда тарылга шөлдери 16 муң хире гектарга кызырылган. Тараа чыылдазы хөй он чылдарыны эң-не адакы деңгелде турар. Мал бажының өзүлдезинге мал оору шаптыктап турар. Бодунуң деңгелинин талазы-биле кем-херектиң орулгалыг бизнестин кылдыр шилчий берген. Бо хоралыг чорукту чок кылыры эргежок чугула.

Ам бисте бо четпес угланышкыны үзе шавар тодаргай аргазы бар. Россияның Президентизинин чарлааны «АҮК-ниң хөгжүлдези» мурнады хөгжүдөр национал төлевилел-ол чүнү көргүзүп турарыл дээрге, федералдыг төп көдээ ажыл-агыйның байдалынче онза кичээнгейни угландырып

турар. Адактың сөөлүндө, эң-не бедик деңгелге албан езузу-биле билдингени болза, көрдүнгөн темпи-биле ол адыр хөгжүвейн турар болгаш көдээ ажыл-агыйның бараан бүдүрүкчүлериңе күрүне деткимчези чокка, ол адырга байдал өскерилбес.

Сагындырып каайн, мурнады хөгжүдөр национал төлевилелдин кол угланышкыны тодараттырган; мал ажылының хөгжүлдезин дүргедедир, ажыл-агыйның бичи хевирлериниң хөгжүлдезинге деткимчени бээр болгаш көдээ специалистерни болгаш аныяк өгбүлелерни таарымчалыг чурттаар оран-сава-биле хандыраар.

Хууда дузалал ажыл-агыйлары, арат-фермер ажыл-агыйлары болгаш оларның каттыжышкынына бут кырынга туруп алырынга, баштайгы удаа күрүне дузазын көргүзөр, деткимче берип тургаш херекчилерниң көдээ ажыл-агый кооперативтерин тургузар. Ынчангаш анаа-ла кооперативтер өстүрер эвес, олар боттук бүдүрүлгеге хаара туттунган болгаш продукцияны садып-сайгарып турар кылдыр тургузар. Республикада 68 көдээ ажыл-агый кооперативтери тургустунган, ынчалза-даа боттук ажылче киргеннери санныг. Ооң кол-ла чылдагааны — чээли курлавырларын алырынга кооператив кижигүннериниң долаага салыптар өңчүзү чок болуп турары.

Чоокку перспектива дугайында чугаалап тургаш, чурттакчы чонну тус черниң сүт продуктулары-биле хандыраар айтырыгны шиитпирлээр ужурулгусу. 300-400 баш инектиг сүт-бараан фермаларын элээн каш улуг зоналарга тургузар талазы-биле айтырыгны шиитпирлээрин ажылдап кылып турар. Оларны өстүреринге амгы үеде камгалаттынып арткан симменталь уксаалыг инектерни кол үндезин өзек кылдыр ажыглаар бис. Мал ажылынга инвестиция курлавырларын хаара тудар бис.

Ажыл-агыйның кайы-даа адырынга чүнү кол мурнады хөгжүдөр тодарадып өөренир үе ам келген болгаш бүдүрүлгениң «точкалар өзүлдезинге» — ол угланышкынарга бюджет хөреңгизин мөөңнээр. Көдээг мөөңдүг «точкалар өзүлдезин» тодараткан — ол болза, малдың баш санын өстүрери, ооң продуктулуун көвүдери, ветеринарияны болгаш ускаажылга ажылын катап тургузары, көдээ ажыл-агый продуктуларын болбаазырадыр талазы-биле бүдүрүлгени хөгжүдери, аграр бизнестин калбыртыры, черниң суггарылга системазын дамчыштыр тараа бүдүрүлгезин көвүдери-дир.

Тускайлап берген бюджет акшазын эки беримчелиг, үре-түннелди «ажылдазын» дээш күрүне ажыктыг ажыл дилеп чоруур хуу өңчүлүг кижилерни, идепкейлиг сайгарлыкчыларны, ажыл-агыйын чедишкенин организастап шыдаар аргаларлыг бүдүрүлгелерни деткип, оларга бээр ужурулгусу. Ооң-биле чергелештир чаа эгелеп чоруур көдээ сайгарлыкчыларны ыяап-ла деткир ужурулгусу.

Чаңыл болган ус-тывыш ажылы — өг, национал дериг-херекселдер, хеп аймаа, эзерлер, аът дерилгелери, шанактар, тергелер чазаар, кылыр, национал кухняның продуктуларын бүдүрер сайгарлыкчыларже онза кичээнгейни салыр. Бо угланышкыны туризм

адырын хөгжүдөрүңгө биске ажыктыг болуп турар.

Көдээниң социал-экономиказын хөгжүдөрүңгө бир моондактап турар чүве болза, мергезилдиг кадрларның хөйү-биле чедишпейн турарында болур. Байдалды экижидери-биле тус черлерде профессионал училищелерниң кадрлар белеткээр структуразын эде көөр, ооң негелделерин амгы үениң күш-ажыл рыногунуң болгаш көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезиниң негелделеринге чоокшуладыр ужурулгусу. Чылдың-на кадрлар белеткелерин күрүне чагынгы кылып тургаш, көдээни кадрлар-биле хандыраарынче онза кичээнгейни салыр.

Көдээде кадрларның чедишпейн турары оларның амыдырап-чурттаарына таарымчалыг байдалды тургустунмаанында болуп турар. Хамыктың мурнунда чурттаар бажынар-биле хандырабайн келген. Тускай сорулгалыг көдээниң социал хөгжүлдезиниң федералдыг программазының болгаш национал төлевилелдин тускайлап берген акша-хөреңгилериниң ачызында көдээде чуртталга тудуу калбарып турар. Ынчалза-даа кончуг оожум. Бо чорудулганы дүргедедири-биле тус черниң чиг-эдинден тудуг материалдары бүдүрерин организастаарына, тууйбу бүдүрер, чугай өрттедир бичи цехтерниң дерилгелерин садып алырынга, колдуунда чурттакчылыг суур бүрүзүңгө пилорама, өске-даа ыях болбаазырадыр дериг-херекселдер тургузарына, тус черниң чурттакчыларындан бригадаларны тургузарына болгаш өөредиринге дузаны чедирер.

Чүгле көдээни катап тургускаш, нитилелдин мурнунда салдыган чоннуң амыдыралының деңгелин бедидер болгаш амыдыралының шынарын экижидер кол сорулганы шиитпирлээр болур.

Бистиң үлетпүр бүдүрүлгелеривистиң хөй нуруузу иштики рынокка безин чижилге адаанна-жылгазы кылыр аргазы чок болуп турар. Чурттакчы чоннуң херекселдерин хандыраарына болгаш бюджеттин орулгалыг кезээңгө оларның кирип турар салышкыны чөгөнчиг бичи болуп турар. Машина тудуу заводу продукция бүдүрерин соксаткан, алгы-тон, дааранылга фабрикаларында, хевис бүдүрүлгезинде ажыл-херектиң байдалы багай. 140 млн. рубльди чарыгдааш, ам-даа ажылдап эгелевезен кондитер фабриказы улуг каражаны чедирип турар, Кызылдың пиво заводу арага аймаа продуктуларын бүдүрерин соксаткан.

Статистика езугаар алырга, эрткен чылын чурттакчы чоннуң орулгазы 18 млрд. 200 млн. рубль болган. Бо кончуг хөй акша массазының чүгле үштүң бир кезин республиканың девискээринге шигээттинген, колдуунда үштүң ийи кезээ дораан-на Саян артынче «эштип» чоруп турар. Тываның экономиказына ол ажылдап болур турганы магат чок.

Аш-чем продуктуларына чурттакчы чоннуң херекселдерин колдуунда өске регионнардан сөөртүп келген продуктуларның күсели-биле хандырып турар, түннелинде, бистиң орулгаларывыс өскээр чоруп турар.

Бистер школа сандайындан тура, Тыва минералдыг-чиг-эт шыгжамырының курлавыр-

лары-биле байлак деп чүвени билер бис. Чүгле сөөлгү чылдарда россияның болгаш даштыкы чурттарыңулу саң-хөө бөлүктөрүнүн талазындан Тываның казымал байлактарына сонургал тавылганы-биле, республиканың экономиказына ажылдап болур кончуг улуг курлавырларывыс барын билген бис. Бо курлавырларга делегейде тугустунган байдал бистерге дыка таарымчалыг болуп турар. Ону чүгле кончуг билдилг болгаш ажыктыг ажыглаар ужурулгусу. Хөй казымал байлакты ажылдап кылырын компанияларга чигеткен ертекке берип турган эрткен чылдарның практиказын катаптап болбас.

Бойдус курлавырларын ажыглаар политиказы ажык чорудар, россияның, даштыкы чурттарың, чурттар аразының, транснационал компаниялар-биле кады ажылдажылганы доктаамалын болгаш ажыктыгын хандыраар бис. Даг тывыш адырының продукциязының хемчээли чоокку чылдарда беш катаптан эвээш эвес улгадыр. Ооң-биле чергелештир бизнестин социал харысалгазының дугайында утуп болбас. Бистиң сорулгавыс болза, ол төлевилелдерге республиканың сонургалдары дээш туржуру, үндүрүг болгаш бойдус камгалалының хоойлужулгазының сагып турарын хынаары, тус черниң күш-ажыл курлавырларын ыяап-ла хаара тударын болгаш социал айтырыгларны шиитпирлээринге компанияларны киржилгезин чедип алыры болур.

Хүндүлүг депутаттар!

Бистиң республикада күрүне өңчүзүн эргелеп башкарарын организастааны багай болуп турар. Объектилерни инвентаризациязын эрттирбээн болгаш оларны тускай сорулгага ажыглаарын хынаваан, оларның иштинден дыка хөй объектилер өртек чок чоруй барган, ол дээш кымдаа харысалгага онаашпаан. Республиканың алдын курлавыры банкының устав капиталында кире берген, күрүнениң үлүү контроль пакедин чидиреринге чедир кылымагы-биле кудулаан. Күрүне өңчүзүнүң чаа өртектерин тургузарын эрттирбээн, күрүне өңчүзүнүң реестри ооң боттук өрттээн көргүспейн турар. 73 күрүнениң каттышкан бүдүрүлгезинден 16-зы карылгалыг, 15-жи хоозураарының үе-чадазында келген. Конкурс эргелеп башкарылганының ажыл-чорудулгазы бүдүрүлгениң ажыл-чорудулгазын экижидеринге салдар чедирбейн турар. Күрүне өңчүзүн ажыл-агыйжы эвес езу-биле көрүп турарының тодаргай чижээңге «ЯК-42» самолету ажыглааны, ол ышкаш «Куш фабриказы», «Макаронпром» болгаш өске-даа бүдүрүлгелерниң ажыл-чорудулгазын соксатканы болур.

Экономикага күрүнениң киржилгезин эң-не чогулчалыг болдураар ужурулгусу. Чазак өңчүнү эргелеп башкарарының системазына эргежок чугула билдингир, ажыктыг таарымчалыг байдалды тургузар. Күрүне өңчүзүнүң инвентаризациязын чогулчалыг эрттирер болгаш сан-түннүң чаңгыс аай баазыын тургузар. Хуужудулга программазын эде көөрү чугула болгаш анаа тодаргай объектилерни кириер негелдени кириер.

Буураашкын дугайында шиитпирлерни хүлээп алырда, аргаларны өскертири чугула. Карыл-

галыг бүдүрүлгелерниң ажыл-чорудулгазын катап тургузар арга чогул көргүскенде, ол сөөлгү базым болур ужурулгусу. Буураашкынны күрүне өңчү-хөреңгизин эргелеп-башкарарының эң-не эптиг аргазы деп санаар болгаш ол адырга бодун эң-не улуг чижилгени тургузар кижиги кылдыр хандырып алыр чаңгыс ол-ла конкурс эргелекчилерин катап-катап хаара тударын шуут-ла соксадыр болза эки.

Бо бүгү сорулгаларны боттандыраарының чепсээ болза, узун хуусаалыг 2020 чылга чедир республиканың Стратегия хөгжүлдези болгаш 2010 чылга чедир Програмазы болур. Стратегияны болгаш Програмазын республиканың парламентиңизге кириер. Улуг Хуралдың палаталарына стратегтиг документиленни чугаалажып база бадылап турар үеде, экономиканы хөгжүдөр талазы-биле Чазак биле Парламент боттук кады ажылдажылганы хевирлерин тып алыр болгаш боттандыраар бис.

Республиканы хөгжүдөрүңгө талазы-биле бистиң мурнады кылыр ажылдарывысты боттандыраарының эң кол чепсээ болза, бюджет болур ужурулгусу, 3 чылдың бюджетин кылып тур бис.

Бедик дотациялыг республикага каттышкан бюджеттин орулгазын федералдыг бюджеттен деткимче саң-хөөзүнүң хемчээли тодарадыр байдал тургустунган. Ынчангаш республиканың экономиказының элээн кезээ амга чедир хөлегеде артып калган, ол бюджеттин орулгалыг кезээ эвээжидеринге чедирип турар. Тываның чурттакчыларының чажыт орулгаларының барын чуртталга бажынарының өрттэниң хөлүн эрттир улуг болуп турары херечилеп турар - өртектер мырыңай Абакан, Красноярскиде бажы өртектеринге деннежир чоокшулаан. Мындыг улуг өртектерниң рынокта тургустунуп турары, чурттакчы чоннуң орулгалары албан езузу-биле кудуку деңгелде-даа болза, чурттаар оран-сава садып алыр айтырыг чугула хевээр артып турарын көргүзүп турар-дыр.

Бюджеттин үргүлчү балансалыг эвес чоруу сагыш чо-ваашкынны болдуруп турар, ооң деңгелде эвес күүселдези, кол бюджет башкарыкчыларының бот-баш миннири болгаш харысалгазы четпес, оларның күрүне хөреңгилерин ажыктыг ажыглаары дээш саң-хөө хыналдазы кошкак.

Бюджеттер аразының харылзааларының айтырыглары сезигелди болдуруп турар, ооң иштинде кол чүүл болза, муниципалитеттерниң үндүрүүн хөгжүдөрүңгө идиг бернишкын чогу болгаш саң-хөө шиитпирлерин хүлээп алганы дээш оларның харысалгазы четпес.

Тодаргай экономиктиг болгаш социал айтырыгларны шиитпирлээринче угланган, оларны боттандыраары-биле республиканың тускай сорулгалыг 40 программазын хүлээп алган. Ынчалза-даа программаларны четпес акшаландырып турар, хөреңгилерни ажыктыг эвес чарыдап турар. Моон алырга, олар түннелдерни чедип алырынче угланмаан. Шак мындыг бюджет хөреңгизин четпес чарыгдаарын узуткаар үе келген.

(Уланчызы А-ку арында).

(Төнчүзү. Эгези 1-3-кү арыннарда).

Тус чер эрге-чагырга органнарының баш билер айтырыгларын болгаш аргаларын дыка калбарткан, социал-экономиктиг хөгжүлдениң программаларын ажилдап кылган, ынчалза-даа тус чер бот-башкарылга органнарның бүрүн эгелеринде амдыызында саң-хөө баазаны чок болуп турар. Кожууннарның хөй нуруузуун бодунун орулгазының үлүү 10-15 хуудан ашпайн турар.

Чон караа чаар политикага үндөзилеттинген экономика моделиниң туттурукчулары болу берген бис. Дыка хөй чылдарның дургузунда аарыгларны косметиктиг хемчеглерниң дузазы-биле эдерин кызыткан, улуг хемчээлдиг, системалыг болгаш принципалдыг, харын-даа бурунгаар көрүүшкүнчү угланган кончуг шыңгыы шиитпирлерни хүлээп алырын доктаамал сонгаарладып келген.

Чазак биле парламентиниң чогумчалыг кады ажилдажылгазы чок болганы, оларның үр үениң дургузунда удур-дедир туржуп келгени экономиктиг айтырыгларны ханыладырынга болгаш социал дүшкүрлүг чоруктуң өзөринге бодунун үлүү кирген дээрзинге кичээнгей салбас аргам чок.

2008-2010 чылдарның үш чыл бюджетинге бистер чаа аргаларны боттандыраар уjurлуг бис. Күрүне бюджет акша-хөреңгизиниң үлекчизи болбас. Чаа үеде ол — ажыктыг эргелеп башкарыкчы болур. Чаа бюджет дээрге, ажыл-агыйда үттерни дуглаар хөреңги эвес, Тываның хөгжүлдениңге үндөзилеттинген хөреңги болур. Ынчангаш бюджет хөреңгизин үлөп турар үеде, ооң салышкынының адреси болгаш түнелди чугула болуп турар. Акшаландырышкын ажыктыг болур уjurлуг. Школа азы эмнеге бүрүзүңе санаашкыннарны эң шыңгыы чорудар, ооң өөреникчилериниң азы оруннарының тодаргай санын барымдаалаар. Өскээр чугаалаарга, бистер объектини эвес, тодаргай кижини, социал ачы-дуза хереглекчизин акшаландыраар бис.

Айткан мурнады хөгжүдөр чүүлдерни боттандырышыаан, бюджет адырының шалыңын өстүрер, инженер болгаш социал инфраструктураны хөгжүдериңге хөреңгилерни салып, чуртталга-коммунал ажил-агый реформазының талазы-биле бурунгаар базымнарны кылып уjurлуг бис.

Үлетпүрү, көдээ ажил-агыйны болгаш экономиканың өске-даа адырларын хөгжүдериң деткир бис, ынчалза-даа Чазак кым ажык бизнести чорудуп турарыл чүгле ооң-биле ажилдаар. Тодаргайлаарга, «хөлегелиг» черлерден шалыңны кым үндүрерил, ажилдакчыларга шалыңны үезинде берип турарыл, үндүрүлгелерни чогуур үезинде долузу-биле төлөп келгенил, инвестиция ажил-чорудулгазы-биле идепкейлиг ажилдап турарыл, оларның-биле ажилдаар.

Муниципалдыг тургузулгар деңгелинче дамчыткан бюджет бүрүн эгелерин акшаландыраар бис. Ындыг-даа бол, деткимчедиг бээр-биле, оларның бюджеттериниң күрүнеден ап турар дузаламчызын эвээжедириниң таарымчалыг байдалдарын тургузары эргежок чугула деп санап турар бис. 2008 чылда бис муниципалдыг кожуун болгаш хоорай округтары-биле бюджет хөрең-

гилерин ажыглаарының дээштиң улгаттырап талазы-биле база орулгалар кирип алырын өстүрер хемчеглер дугайында дугуржулгаларны кылып бис. Тус чер бюджеттеринге муниципалдыг тургузулгарның ниитилел инфраструктуразын хөгжүдөр төлевилелдерни болгаш инвестиция программаларын үлүгүлөп акшаландыраарда субсидиялар тыпсырынга ажык-дузалыг муниципалдыг хөгжүлдениң республика фондузун тургузары эргежок чугула апарган.

Хүндүлүг депутаттар!

Россия хамаатыларының амыдырал-чуртталгазының шынарын экижидеринге социал кавының адырларының ээлеп турар туржун болгаш ооң онза деңзигүүрүн өөренип көргөш, чурттуң Президентизи Владимир Владимирович Путин күрүнеңиң социал политиказының эң кол чүүлү кылдыр кижиге инвестицияны углаары, а ону боттандыраарының кол механизми — мурнады көргөн национал төлевилелдер кылдыр тодараткан.

Республика «Кадыкшыл» болгаш «Өөредилге» национал төлевилелдерниң курлавырларын долузу-биле ажыглаар дээш кызыдып турар. Кол түнел бар — ниити аарыгларның турум чавызаашкыны 3 хуу, бичин урулгарның аарыыр чоруу барык 15 хууга кызырылган. Тывада чаңчылычый берген чаагай эмчи-демографтыг байдалды хевээр арттырып шыдапкан бис — төрүттүнер урулгарның саны көвүдээн, чоннуң чайгаар өзүлдөзи 33 хуу, өлүр чоруктар 12 хуу эвээжээн, ооң иштинде бичин урулгарның өлүр-хораар чоруу 20 ажыг хуу чавызаан.

«Өөредилге» национал төлевилелдин ачызында республиканың бүгү школалары, харын-даа эң ыраккы көдээ школаларны кириштир, Интернет четкизинде коштунган. Ынчангаш чаа өөредилге программаларын болгаш технологияларны ажыглап тургаш, хоорай болгаш көдээде школаларның билиниң деңгелинде, ооң иштинде орус болгаш даштыкы дылдарны өөренириниң талазы-биле ылгалды деңгештирип алып арга тургустунган.

«Россияның хамаатыларына — четтингир болгаш таарымчалыг чурттаар оран-сава» мурнады көргөн национал төлевилелди боттандыраарда республика 2007 чылда 26,3 муң кв. метр чуртталга шөлүн ажыгалла киирер хүлээлгени бодунга алган. Ооң-биле кады муниципалдыг тургузулгарга тудуг ажилдарының хемчээлин шапкынчыдарында чүгле саң-хөөнүң чедишпези эвес, а эргижирээн хоорай-тудуг документациязы, коммуналдыг инфраструктура-биле дериттинген шөлдерниң чогу база багай салдарны чедирип турар. Төлевилел документациязын белеткээринге кол берге айтырыг тудуг объектилериниң чылыг болгаш электри хандырылганында техниктиг таарымчалыг байдалдарның чогу болуп турар. Бо айтырыгларны дарый шиитпирлээри чугула.

Бистерге эргижирээн болгаш чурттаары озалдыг чуртталга бажыңнарының санын тодарадыры эргежок чугула, база хамаатыларны эргижирээн болгаш чурттаары озалдыг бажыңнардан көжүрериниң үр хуусаалыг программазын ажилдап кылыры негеттинип турар. Бо чылын ук сорулгаларга «Чаңгыс демниг

Россия» партиязының деткимчези-биле Тывага 77 млн. рубльди тускайлап берген.

Хамык күштү чуртталга кварталдарының комплекстиг тудуун чорударыңа көргөн чер участкаларының инженер четкилерин таарыштыр кылырының айтырыгларын бирги ээлчегде шиитпирлээринче угландыраары чугула. Чурттаар оран-сава тудуун чорударда болгаш төлевилээрде чаа технологияларны болгаш чогумчалыг тудуг материалдарын ажыглаары болгаш шиңгээдирин организаастаар.

Республикада берге адырларның бирээзи чурттаар оран-сава-коммунал комплекзи болур. Бөгүнге чедир чурттаар оран-сава-коммунал ажил-агыйы социал-экономиктиг болгаш политиктиг улуг кызагдаашкынарның зоназы бооп хевээр артпышаан. Маңаа хамаарыштыр бүгү-ле нарын айтырыгларны салаа басып санаан ажык чок боор деп бодап тур мен.

Ону шиитпирлээрде, бир дугаарында, чуртталга фондузун эргелеп-башкара болгаш ачы-дуза чедирер адырга чижилге хамаарылгаларын хөгжүдериң дугайында чугаа чоруттунар уjurлуг; чуртталга бажыңнарының ээлериң бот-идепкейин көдүрер, чурттаар оран-сава-коммунал ачы-дузанын төлээриниң талазы-биле чигелдирер кижилерге социал деткимче хевирлерин сайзыраңгайжыдары чугула.

Чурттаар оран-сава-коммунал ажил-агыйын дээштиг кылдыр чорударының оруу ындыг-ла бөдүүн эвес. Тапталып калган хөй чаңылдардан чүгле чайлаар эвес, а чаа экономиктиг байдалдарда ажил-чорудулганың арга-хевирлерин өскертири негеттинип турар болгаш чаа чедингир оруктарны тып, ону ажилдап кылгаш боттандыраары чугула. Чижээлээрге, ЧКА-ның бүдүрүлгелериниң карылгалыг ажилдап турарының чылдагааннарын сайгарып көөрдө, адырның саң-хөө талазы-биле турум болурунун оруктарын болгаш курлавырларын тывар, ооң долу саң-хөө хыналдазын чорудар, чурттаар оран-сава-коммунал комплекзиниң эт-хөреңгизин даңзылаарын организаастаар, ЧКА-ның саң-хөө талазы-биле турум болурунун программаларын муниципалдыг тургузуг бүрүзүңе болгаш ниити республикага база бир аңгы кылдыр ажилдап кылып. Чурттаар оран-сава фондузун эргелеп-башкараарыңа чаа арга-хевирлерни киирериниң талазы-биле ажилдарны уламчылаары чугула, хоорайларга болгаш кожуун төптеринге чурттакчыларның организаастыг хуралдарын эрттиреринге болгаш тургузукчу документилерни юридиктиг кылдыр долдурарының талазы-биле консультация пунктларын болгаш чурттакчы чонга дуза чедирери-биле ажилдаар эки-турачылар отрядтарын тургузары негеттинип турар.

Хүндүлүг депутаттар!

Эрткен чыл тус чер бот-башкарылганың дугайында федералдыг хоойлунуң ажилдап эгелээниниң бирги чылы болган.

Тус черге хамаарылгалыг айтырыгларны боттандыраар эрге-хоойлу, саң-хөө-экономиктиг баазаны тургузары-биле нормативтиг актылар хүлээп алдынган болгаш чонга тараттынган. Муниципалдыг бюджеттин ийи деңгели кииртинген, оларның кайызында-даа бүрүн эгелерни болгаш

орулга алып дөстөр болгаш чарылга харысалгаларын быжыглаан.

Хоойлуну херек кырында амыдыралга 2006 чылдың январь 1-ден эгелеп боттандырып эгелээш, муниципалдыг деңгелче дамчыттынган бүрүн эгелерниң бүгү-ле хемчээлдери долузу-биле чогуур саң-хөө курлавырлары-биле хандырттынмаан дээрзин көрүп тур бис. Бистер орулгалар алып дөстөрү сүмележип тургаш дилээр, үндүрүг онааттынар баазаны делгемчидер, адак сөөлүндө, чурттакчылыг черлерниң хамаарышкан черлерин даңзылаар, хемчээр, ук черлерни юридиктиг эргелиг болгаш тус-тус кижилерге быжыглаар база шимчeves эт-хөреңгизин даңзылаашкынын чорудар болгаш аңаа күрүне бүрүткелин эртип алырыңа эргени бээр уjurлуг бис.

Чурттакчы чоннуң чуртталга байдалының шынарын экижидер, тус чер бот-башкарылга органнарының эгелерин быжыглап, муниципалитеттерге социал-политиктиг турум байдалды хандыраар, муниципалдыг тургузулгарның экономиказын доктаамал быжыглаар, бүдүрүлгелерни хөгжүткөш үндүрүг чылдазының баазанын бүдүрүлгениң дүргөн хөгжүүрүн барымдаалап калбартыр дээш харысалгалык муниципалдыг тургузулгарың удуртукчулары күштелдирер уjurлуг.

База ол ышкаш административтиг реформаларны чорударының болгаш федералдыг харылзааларны экижидериниң айтырыгларынга база күрүне удуртулганың дээштиң күштелдирер айтырыгга доктааксадым.

Чурттуң Президентизи Владимир Владимирович Путин чугула дээштиг сорулганы салган — күүсекчи эрге-чагырганың үрө-түнелдиг ажил-чорудулгазын бедидип, акшаландырышкынын шын, күрүнеңиң башкарып турары курлавырларны ажыктыг ажыглаарын хары угда бедидер деп. Ынчангаш күрүне эрге-чагырга органнарының үрө-түнелдиг ажилдаарыңа шилчири эргежок чугула, ооң кол утказы — күрүнеңиң ачы-дуза хереглекчилериниң приоритеттиг сонургалын чедип ап, ооң үрө-түнелдерин тодаратпышаан, эргелеп-башкараарының шиитпирлерин хүлээп алырының механизмдерин тургузуп, ону боттандыраары-биле күрүне органнарының харысалгазын бедидери-дир.

Ындыг болганда, бо чоокку үеде республика болгаш муниципалдыг эрге-чагырга органнарының ажил-чорудулгазының шынарынга хамаарыштыр көргүзүлгелер демдээниң чаңгыс аай системазын кылыры чугула.

Чаа Чазакты тургузуп тура, кадрларның салгал дамчышкынын арттыраар сорулганы мурнууска салган турдувус. Бир эвес экономиктиг чаартылгаларны кылбышаан, чаа аргаларны хүлээп аптар профессионалдар күүсекчи эрге-чагырга органнарыңа келир болза, ынчан ажилдың шынары бедидер дээрзи билдингир. Чазактың тургузуунда артык болгаш бот-боттарыңа дөмөйлөшкөк зөөноларны дүжүрүп, күүсекчи эрге-чагырга органнарының чарыгдалдыг кезээн эвээжеткен. Бо арга-биле республиканың күрүне эрге-чагырга органнарыңа эде тургузуушкуну моон сонгаар чорудары көрдүнгөн.

Хүндүлүг чаңгыс чер-чурттулгарым!

Сагыш-сеткилдин байлаан катап тургузуп, национал культураның үнелиг чүүлдерин камгалап арттыраар республиканың хөгжүлдениң база бир угланышкыны болур уjurлуг деп санаар мен. Бо угланышкын социал адырның — кадык камгалалының, өөредилгениң, хамаатыларның социал камгалалын болгаш экономиканың айтырыгларын шиитпирлээринге дөгүм болур.

Тыва — кижиге төрөлгеттениң төөгүзүнүң кайгамчык шыгжамыры-дыр. Тыва черде эрте бурунгу хөгжүлдениң херечилери — хаяларда түрк бижимелдер, сураглыг полководчуларга тураскааткан даш көжээлер кадагатынып арткан. Хааннар шыназындан скиф үезиниң хөөрүн тыпканы делегей чергелиг ажыдышкын болган, бурунгу усшеверлерниң онза нарын ажылдары кайгамчык. Бистиң өгбелеривис нарын тургузулуг бүдүн өргээлери тудуп турган, ооң чижээнге, XXI чүс чылдың улуг хемчээлдиг археологтуг шинчилели болуп Пор-Бажыны хамаарыштырып болур.

Ырлаарының ховар дээн хевири — хөөмейниң чүс-чүс, муң мөгейкичлери сөөлгү чылдарда делегейде нептерээн. Ынчангаш хөөмейни материалдыг эвес культурулу үнелиг салгалык кылдыр ЮНЕСКО-нун даңзызынче киирерин чедип алырын бодап турар бис. Бо саналды Россияның культура сайыды азап деткээн.

Мындыг хевирлиг культура төөгүлүг объектилер харысалгалыг хамаарылга болгаш кичээнгей негетинер бистиң кол өнчүвүс-түр. Олар республиканы чүгле культура талазы-биле хаара тудар эвес, туристичи индустрияның кол объектизи болбушаан, материалдыг хөреңгизин киирер уjurлуг, база ол ышкаш келир салгалдың мөзү-шынар кижизидилгезинге кол өзек-тир.

Хүндүлүг депутаттар!

Мурнувуста салдынган сорулгаларың күүселдези силерниң демниг хөделишкениңерден база хамаарыштыр. Ынчангаш илеткелими доозуп тура, чоннуң амыдырал-чуртталгазын экижидери, политиктиг турум байдалды, националдар болгаш шажын-чүдүлгелерниң аразында билчилгелиг чорук дээш үрө-түнелдиг ажилдаары эрге-чагырганың бүгү адырларының кол сорулгазы дээрзин демгелекседим.

Тываны эрге-чагырга органнарының системазындан азы ажыл-агыйы организмен тургустунган улуг девискээр кылдыр бодап болур-ла ыйнаан. Ынчалза-даа Тыва дээрге — бир дугаарында, ону бодунун бажыңы деп санап турар кижилер-дир. Оларның чаагай чоруу болгаш төлөптиг чуртталгазы — бистиң кол сорулгавыс. Бөгүн анаа-ла азаашкыннарны кылып болбас. Азаашкыннар хөй катап бердинген, ону күүседир уjurлуг хуусаалары шагда-ла эрткен. Чон эки талаже боттуу-биле өскерлирин негээр долу эргелиг. Ынчангаш чоокку үеде өскерилгелерни чедип алып улуг харысалгалыг бис. Ону чедип алырда бистиң бичин чуртувуста кончуг улуг күчү, чурттуң Президентизиниң болгаш Чазааның деткимчези, ажилдаар күзел бар. Ону шыдаптар бис дээрзинге бүзүрелдиг мен.

Кичээнгейиңер дээш четтирдим!

Беш чыл болган юбилейинге уткуштур

АМЫДЫРАЛДЫҢ СУДАЛЫ БОЛГАН АВТООРУКТА

Беш чыл бурунгаар Россия Федерациясының Транспорт яамызы «Автомобиль магистралы М-54 «Енисей» эргелели күрүнө албан черин тургузар» дугайында дужаалды 2002 чылдың ноябрьда үндүргөн. Ол бүдүрүлгенин турар черин Кызыл хоорайга тургузарын болгаш ооң эрге-байдалын база харыылаар ажилдарын ол-ла дужаалга дүүшүр тодарадып тургускан.

Ооң мурнунда республикага турган чаңгыс «Тыва автоорук» эргелели республиканың иштики автооруктарын болгаш федералдыг автооруктарны катый харыылап, кончук улуг ажилды кылып чорудуп турган. Чаа тургустунган «Автомобиль магистралы М-54 «Енисей» эргелели күрүнө албан чериниң» начальнигинге РФ-тиң Транспорт яамызының сайыдының дужаалы-биле мооң мурнунда «Тыва автоорук» эргелелиниң начальниги турган, республикада хоочун орук ажилдакчызы С.С. Санаа томуйлаттырган.

Республиканың девискээринге федералдыг автоорукту тургузарын амыдырал боду-ла негеп келген. Бир талазында, Саянның автоорукту чүгле республикада эвес федералдыг деңгелде эң-не нарын автооруктарны бирээзинге санадып турар. Ийи талазында, республиканың Россия-биле аргыжыштырып турар кол судалы болуп чыдар. Ынчангаш Минусинскиден эгелээш Цаган-Тологайга чедир автоорук федералдыг өнчүге хамааржыр болгаш федералдыг автоорук болур. Бо хуннерде «М-54 «Енисей» эргелели Минусинскиден Цаган-Тологайга чедир 633 км автоорукту ажаап, тудуп, септеп, чаартып кылып турар.

Эрткен беш чылдың ишинде автооруктуң бо кезээнде кылдынган ажилдар хөй. Беш чыл болган юбилейин байырлар бетинде «Автомобиль магистралы М-54 «Енисей» эргелели күрүнө албан чериниң» кол инженерин, **Данил Дадар-оолович Монгуш**-биле ужуражып, ажил-агыый чугааны кылдым.

— **Данил Дадар-оолович, чугаавысты мынчаар эгелеп алзавысса таарымчалыг болур хире. Бир дугаарында, беш чыл ишинде ниити кылдынган ажилдарны сан-чурагай-биле кысказы-биле чугаалап көрүңерем?**

— Бистиң «М-54 «Енисей» орук эргелелинде Минусинскиниң 446 км автоорундан 1079 километринге чедир (Цаган-Тологайга) федералдыг автоорук быжыглаттынган, ооң ниити хемчээли 633 км. 2003-2006 чылдарда Федералдыг бюджеттин акша-хөреңгизинден херек кырында 1177259,35 муң рубльди шингээди алган. Беш чылдың ишинде ажилдың ниити хемчээлин (2003-2007 чылдарда) 1722879,32 муң рубльге шингээди алыры планнаттын турар. Мен борта мындыг чижектерни кирип болур мен. 2003 чылда ажилдың ниити хемчээли 149637,56 муң рубль турган болза, бо 2007 чылда 545619,97 муң рубль четкен азы өскээр чугаалаарга, 2003 чылга деңгээрге, ажилдың хемчээли 3,65 катап өскөн болуп турар.

Саян оруу республиканың амыдыралының кол судалы болуп турар болганда, кыш-чай чок ол автоорукту ажаап тударыңче улуг кичээни угландырып турар бис. Ниитизи-биле бо беш чылдың ишинде федералдыг автоорукту ажаап тударыңга 392703,08 муң рубльди үндүргөн. Онза кичээни автооруктуң капитал септелгезинче угландырып турар бис. 2003 чылда автооруктуң капитал септелгезин 40729,15 рубльге кылган турган болзувусса, бо чылын 305843,7 муң рубльге кылыры көрдүнүп турар. Ниитизи-биле бо чылдарның ишинде 67,54 км автооруктуң капитал септелгезин чоруткан.

— **Федералдыг автооруктарда хөй-ле көвүрүглер тура-**

рын билер мен, ооң септелгези азы чаартылгазы кандыг байдалдыг чоруп турарыл?

— Бо талазы-биле федералдыг автоорукта улуг ажилдар кылдынган. 2003-2006 чылдарда 373,92 погон-метр көвүрүглерниң капитал септелгезин кылып чоруткан. 2003 чылда Березовая болгаш Арадан хемнерде көвүрүглерниң септелгезин, 2004 чылда Оя (Ермаковское суур чанынга), Туран, Уюк хемнерде, 2005 чылда Оя (Казанцево суур чанынга), Малая Желомы, Безымянный хемнерде көвүрүглерни чаартып кылган. 2006 чылда Кебез болгаш Устүү Кебез хемнерде көвүрүглерниң септелгезин кылган. Бо чылдарның ишинде көвүрүглерниң капитал септелгезинге 46360,27 муң рубльди, үүрмек септелгезинге — 107841,38 муң рубльди шингээди алган.

Ниитизи-биле федералдыг автоорук «М-54 «Енисейде» 48 улуг-биче көвүрүглер турар азы 2737,69 погон-метр көвүрүг-дүр ийин.

Бистиң автоорукта айыылдыг байдалда турар көвүрүг чок.

— **Кылдынган ажилдарга хамаарыштыр силерниң чугаалап турарыңар-биле алырга, хөй акшаны федералдыг автоорукту ажаап тударыңче угландырып турар-дыр силер, бо талазы-биле тодаргай чүңү чугаалап болур силер, Данил Дадар-оолович?**

— Федералдыг автоорукту ажаап тудары эң-не кол кичээнде турар. Чаңгыс шак ишинде Саян оруунга аргыжылга үзүктелер болза, ол республиканың амыдыралыңа улуг салдарлыг болур. 2003-2007 чылдарда автоорукту ажаап тударыңга 392703,08 муң рубль шингээди алдынган. Чылдың-на орукту дургаар демдектээр ажилдың азы оруктуң шыйыын аңгылаарының планын чылдың-на күөседип келген, орук кыдыының калбаан нормативтиг байдалга кирир ажилдарны чылдың-на чорудуп турар, ол ажилдарны 165 километрге күөсеткен, бо чылын 40 км ажилды күөседип планда көрдүнгөн.

Саян оруу кадыр-берт, тайгасын ажилдыр болганындан сөөлгү чылдарда азы федералдыг автоорук «М-54 «Енисей» тургустунганындан бээр 5248 погон-метр моондактарны автооруктарга тургускан, бо чылын 1510 погон-метрни тургузарын планнап турар бис. 2003-2006 чылдарда 487 оруктуң чаа демдектерин, 200 сигнал чагыларын тургускан. 2007 чылда 300 оруктуң чаа демдектерин болгаш 200 сигнал чагыларын тургузарын планнап турар бис.

— **Силерниң автоорук эргелели-биле керээлиг ажилдап**

турар бүдүрүлгелер хөй бе?

— Ниитизи-биле «М-54 «Енисей» федералдыг автоорук эргелели-биле 26 бүдүрүлгелер керээлиг ажилдап турар.

— **Оларның аразында эки ажилдап турар бүдүрүлгелерни онзалап демдегеп болур силер бе, Данил Дадар-оолович?**

— Болбайн канчаар. Туранның «Орук-ажыггал бүдүрүлгези-364», начальниги Дмитрий Игоревич Бойков үр чылдарда үр-түннелдиг ажилдап келген орукчуларның бирээзи. «Восток» кызыгаарлаттынган харысалгалыг эштежилге, начальниги Сергей Васильевич Уюсов. Бо бүдүрүлге каш чыл улаштыр бистиң-биле керээлиг ажилдап чоруур. Олар Калдак-Хамар ишинде берге орукту кончук эки шынарлыг кылып доосканнар. Черле оларның кылган оруктарының шынары эки болуп турар. Оларның ажылын хынап келген федералдыг инспекция безин эки деп демдеглээ.

таварылгалар тургулаан. 2005 чылда галлерейны 110 метр узадыр немей туткан. Бо чылын галлерейның ажыггалга эге баштай кирген 180 метр участогунга 30,1 млн. рубльге ремонт ажылын кылыры планда көрдүнгөн. 2009 чылда галлерейның тудуун уламчылаар бис.

— **Силерниң орук эргелелиниң тургустунганындан бээр бо чылын беш чыл болур болгай, юбилейлиг чылыңарда кылыр ажылыңарга кысказы-биле доктаап көрүңерем, Данил Дадар-оолович?**

— Бо чылын федералдыг автоорук «М-54 «Енисей»-ниң бюджетиде 545656,65 муң рубльге көрдүнгөн, бо чылдың бирги чартыында 206380,231 муң рубль федералдыг бюджеттен келген. Январь-июнь айларда 139761,733 муң рубльдиң ажилдарын шингээди алган.

Федералдыг автооруктуң капитал септелгезин 305843,711 муң рубльге кылыр, ону тодаргайлап көргүзүргө мындыг: 698 километрден 712 километрге 14 км автоорукту «Дороги Сибири» кызыгаарлаттынган харысалгалыг эштежилге, 930-ге чедир 10 км автоорукту «Восток» КХЭ, 590-дан 600 километрге чедир 10 км автоорукту «Минусинская» ДПМК кылыр. Ооң-биле чергелештир 29052,00 муң рубльге автооруктуң септелгезин чорудар бис. База ол ышкаш Тушканчик болгаш Танзыбей хемнерде көвүрүглерниң септелгезин чорудар, 2 көвүрүгнүң капитал септелгезиниң, 4 көвүрүгнүң септелгезиниң төлевилел документтерин кылыры көрдүнгөн.

— **Федералдыг бюджеттен кээп турар акшаландырышыңарда саадай бээр азы үзүктелери бээр таварылгалар турар бе?**

— Чок. Ындыг чүве кажан-даа турбаан. Мен борта улуг ыравайн чаңгыс мындыг чижекте кирип көрейин. Бо чылдың бирги чартыында 206380,231 муң рубль-биле акшаландырыр планын турган, а херек кырында келгени 206380,231 муң рубль. Федералдыг автоорукту онза кичээнде турары моон-на көстүп турар.

— **Силерге федералдыг бюджеттен хөй-ла акша-хөреңги кээп турар-дыр, ону үезинде**

долзуу-биле шингээди ап турар силер бе, Данил Дадар-оолович?

— Биске федералдыг бюджеттен бердинген акшаны, көрдүнгөн ажилдарга долзуу-биле шингээди ап келген бис. Бо ажилдап келген беш чылдарының ишинде бердинген планга, көрдүнгөн акша-хөреңгини шингээди албаан чаңгыс-даа ындыг таварылга турбаан.

— **Силерниң федералдыг автоорукта Эрзинден Цаган-Тологайга чедир автоорук асфальт-биле шыптынмаан болгай, бо орукка хамаарыштыр чүңү чугаалап болур силер?**

— Чугааның уткузын мынчаар билип ор мен. Хөй акшаны Саян оруктарыңче чорудуп турар, а республиканың иштики автооруктарыңче кичээнге кошкп турар деп мындыг хевирлиг-дир. Бир эвес шын карак-биле көөр болза, Кызыл-Эрзин автоорукун беш чыл мурнунда турганынга канчал деңгээр боор. Автооруктуң бо кезээнде кылдынган ажилдар хөй, ылаңгыя Калдак-Хамар иштинин оруун, ам-даа ол орукта хөй ажилдарны кылып тур бис. Бо чылын оруктуң ол кезээнге 10 км оруктуң капитал септелгезин доозар бис. Бо чылдарда Саян оруунга хөй-ле көвүрүглерни, оруктары кылып келдвис. Бо орук республиканың улуг Россияже кол «эжи» болганда, онза кичээнге турары албан.

Эрзин—Цаган-Тологай оруунга хамаарыштыр чүңү чугаалап болурул дизе, бо оруктуң дөзөвилел-төлевилел документациязы кылдынган, 2009 чылдан эгелээш кылып эгелээр бис.

— **Түннелинде чүңү чугаалап болур силер, Данил Дадар-оолович?**

— Беш чыл ажыы-биле чугаалаарга, улуг эвес юбилей-дир. Ынчалза-даа бистиң эргелелиң беш чыл ишинде кылып келген ажылын анализтеп, сайгарып ораарга, эвээш эвес ажил кылдынган.

Мен үстүнде кол-ла кылдынган ажилдарга доктаадым. Бистиң удур септеп, кылып турган ажилдарының чежезин ол дээр боор. Бо хунде Саян оруу беш чыл мурнунда турганынга деңгээр арга чок чаартынган болгаш ында турар кол көвүрүглерге капитал септелгени чоруткан.

Республика девискээринге федералдыг автоорук «М-54 «Енисей»-ни тургусканы кайы хире ажыктыг болганы ам каракка көстүп келген. Ол чүгле автооруктуң аргыжылгазынга чаартылганы чоруткан эвес, чурттакчы чоңуң социал амыдыралыңа деткимчени көргүзүп, хөй ажилдын олуттарны тургускан.

Саян оруу — республиканың кол судалы, дамыры-дыр. Ону ажаап тудар, чаартып кылыр улуг харысалга биске онаажып турар. Эрткен чылдарның арга-дуржулганындан алгаш көөрге, бистиң-биле керээлиг ажилдап чоруур бүдүрүлгелерни кылып турар ажылы чогуур негелдеге дүжүп турар болгаш салдынган сорулгавысты күөседип шыыдаар бис дээрзинге бүзүрелим улуг.

Сергей ХЕРТЕК чугаалашкан.

Кызыл хоорайның мэриясында

Чалдар хоорайны камгалаар

Хоорайда кол айтырыгның бирээзи чүл? Бир эвес бо айтырыгны Улуг-Хемниң эриктериниң чынында кудумчуларында чурттап турар кызылчылардан айтырыр болза, оларның хөй нуруузу хемниң эриктериниң үерден камгалаттынмааны деп дораан-на харыылаар. Шынап-ла, бо дээрге чүгле алгы заводунуң девискээриниң чурттакчыларынга эвес, «Орбитаның», хем кыдында зонаның дачаларының ээлеринге, бүгү хоорайга хүннүң чугула темазы болуп келген. Эрге-чагырга органнары колдуунда чыл бүрүдө ээлчеглиг үерниң уржуктарын чайладырынга болгаш үерден когараан хамаатыларга компенсацияны төлээринге эвээш эвес акша-көпеекти чарыгдар ужурга таваржып турар.

нелинде, бо чылдың апрельде Россия Федерациязының Кол күрүне экспертизасы Кызыл хоорайның девискээринге камгалал чалдарны кылыр дугайында төлевилелди чүүлдүгүнүп деткээн. Кызыл хоорай чагыргазының чагыы-биле Абакан хоорайда Сибирьниң Эртем-шинчилел болгаш чер тургузуунуң база мелиорацияның төлевилел институту бистиң хоорайга 457 миллион рубль өртөктүг 19,2 километр камгалал чалдарын тудары көрдүнген. Ол хөрөңгиниң 104 миллионун бо чылын шынгээдип алыр ужурлуг турган.

—Бо төлевилелди кылгаш, бадыладып алыр дээш Тыва Республиканың Бойдус ажылгала яамызы, Суг курлавырларының талазы-биле агентилелдин, Кызыл хоорайның мэрияның удурткучулары, тускай эртемниглери элээн үр үениң дургузунда кончуг

Хоорайның мэри Д.К. Донгак, С.В. Есипов, ТР-ниң Бойдус курлавырларының болгаш экология яамызының килдис начальниги Н.В. Алдачи, «Стройсервис» КХН-ниң директору Ю.В. Гаврилов.

Ылаңгыя сөөлгү чылдарда чазын дагларда хар эрээнинден база суггур чабстар чагган соонда хемниң суу дажып, үерлеп, бойдустун чайгаар халавын болдуруп турары-биле бо айтырыг чиди-биле тургустунган. 2001 чылдың улуг хемчээлдиг үерин, ооң соонда 2002, 2004, 2005 чылдарда болгулаан үерлерни ам-даа утпаан бис. Эрткен 2006 чылда Улуг-Хемниң суу колдуунда бүгү чай дургунда дажып, үерлеп келгенинден хоорай, ооң чурттакчылары дүшкүүлүг байдалга чурттап турган болгай. Каш сандан адап көрээли. 2001 чылда болган үер үезинде хоорайның 1760 чурттакчызы когаралга таварышкан, 2004 чылда 248 бажың сугга алыскан, 2006 чылда 258 бажыңны суг алган... Кижилерге үер суунуң чедирген езулуг когаралының хемчээлин тодардыры кончуг берге, ол дээрге чүгле үерленген эт-хөрөңги, бажыңнар чанында тараан ногаалар аймаа, инфраструктурага чедирген когарал эвес болуп турар. Бичии уруларның, херэжженнерниң, кырганнарның, бүдүн өг-бүлелерниң чурттаарынга таарымча чок чорукту тургустунганы, дүвүрээзин, коргуушкун, сагыш-човаашкын чоннуң амыдыралынга, кадыкшылынга дыка бергелерни таварыштырган. Үер суунуң үргүлчүле ап турганы хоорайның айылыдыг зоналарында дачаларның, чуртталга бажыңнарының өрткөүнези сөөлгү чылдарда кескүзү-биле кудулаанындан оларның ээлери когараан.

герикти дилеп тывары бир чугула хемчег, а хемниң эриктерин дургаар үр турар быжыг камгалал чалдарын кылгаш, бо айтырыгны үзе шиитпирлээри кол сорулга турган. Беш-алды чылдар мурнунда хоорайга чаа чалдар тудар дугайында күзеп бодаары безин берге турган, чүге дээрге ооң өрткөү-үнези улуг.

Акшаны кайыын алырыл? Бо

Чиңгине керээлиг организацияның удурткучузу С.В. Есипов, хоорайның мэри Д.К. Донгак, экскаваторщик В.А. Тожу.

айтырыгны шиитпирлээрде өске аргаларны ажылгала болза хоржок деп чүвени Кызыл хоорайның мэриязы билгеш, федералдыг эрге-чагырга органнары-биле сырый харылзаалыг ажылдап эгелээн. Москвага бо төлевилелди эрттирип алырынга хөй үени болгаш хөрөңгини чарыгдан дугайында мэрияны шүгүмчүлөп, чемелеп-даа турган. Ынчалза-даа куженишкинниг ажил түнелдерин берген. Республиканың Бойдус ажылгала яамызы, Суг курлавырларының талазы-биле агентилелдин болгаш хоорай эрге-чагыргазының удурткучулары база тускай эртемниглери кады ийи чылдың дургузунда бо айтырыгны шиитпирлээр дээш федералдыг органнарга каш удаа чедип тургаш, хөй санныг үндезиннерни, дугуржулгаларны, санаашкыннарны, хыналдаларны кылган, чамдыкта ай-айы-биле-даа ажылдап турганнар. Шудургу ажылдың түн-

кызымак ажылдааны түнелдиг болган-деп, хоорайның мэри Дмитрий Донгак чугаалап турар. —Мэрияның амгы командазы мындыг улуг хемчээлдиг төлевилелди кылырынга идепкейлиг киришкени мээң сагыш-сеткилимни өөртүп турар. Чүге дээрге Кызылдың төөгүзүндө хемниң эриктерин камгалаар мындыг улуг хемчээлдиг ажылды бир дугаар кылып эгелээн. Бо чугула таварылганы ажылдап алгаш, Тыва Республиканың Бойдус курлавырларының болгаш экология яамызының сайыды С.К. Долгарга, мурнунда ажылдап турган, ам дүжүрген Суг курлавырларның талазы-биле агентилелдин директору Н.В. Алдачиге, оларның тускай эртемниглериңе, ол ышкаш төлевилелдин авторунга, подрядчиктерге, төлевилелди белеткээринге, камгалаарынга, чөпшээрээринге эргежок чугула документилерни кылган мэрияның ажылдакчыларынга

хоорайның бүгү чурттакчыларының мурнундан өөрүп четтиргенимни илередип тур мен — деп, Дмитрий Калчанович чугаалаан.

Чалдарны тударын ийи үе-чадада планнап турар. Бо чылын федералдыг бюджеттен 104 млн. рубльди тускайлап берген. Үш ай хире хуусаа иштинде тендерге ойнап алган Механизация ажылдарының күрүне эргелели берген акшаның хемчээли-биле кылыр ажылдарны дооскан. Коммунал көвүргүнчү адаанда 9 километр узун ийи чаа чалды туткан. Хемниң оң талазында дачаларны болгаш үргүлчү-ле сугга алзып, түрегдеп келген алгы заводу девискээрин үер суундан долузу-биле камгалаан. Доңмас-Сугда сугну үндүр сордурар тургузулуг шлюз сугнуң деңгелин таарыштырып турар болу бээр.

Келир чылын камгалал чалдарны тударының ийги үе-чадазы эгелээр, ону ийи чылдың дургунда кылыр. 2008 чылда 139,7 миллион рубль хемчээлдиг ажылды кылырының чагыын кириген. Бо хөрөңги-биле коммунал көвүрүүндө «Орбита» районунга чедир чаа чалды кылыр. Хоорайның дөрт кудумчузун чаа эриктер каастаарын планнаан. Кылыр ажылдарның күрүне чагыкчызы Тыва Республиканың Капитал тудуг эргелели болуп турар. Кам-

галал чалының тудуун Капитал тудуг эргелелиниң күрүнениң техниктиг хайгааралы, төлевилелчилер болгаш Кызыл хоорайның мэриязы хынаар.

Мэр Дмитрий Донгак сөөлгү үеде Доңмас-Сугга бо-ла чеде бээр, ооң доктаамал аалчызы болу берген. Ооң чылдаганы болза, алгы заводунуң девискээринге идегелдиг быжыг камгалал чал тудар ажылдар-биле эвес, Кызылдың мэриязының маңаа дыштанылга зоназы тургузары-биле ол холбашкан болуп турар. Амгы үеде хоорайның архитектору О.В. Байыр-оолдун удуртулгазы-биле хоорайның бо кезээнге дыштанылга зоназы тургузарының төлевилелиниң талазы-биле төлевилелди амыдыралга боттандыраары—чаа эрик чалын тудуп эгелээни болгаш Доңмас-Сугну хоорайның дыштанылга зоназы кылдыр хуулдуарын планнааны республикака найысылалының оверхевирин эки талазынче өскерттир.

Елизавета ХЕРТЕК. Владимир Савиныхтың тырттырган чуруктары.

Тыва Республиканың девискээринге долгандыр турар хүрээлелди камгалаар адырынга күрүне контролон болгаш хайгааралы боттандырып чорудар эрге-дужаалдыг кижилерниң даңзызын бадылаар дугайында

Тыва Республиканың Чазааның доктаалы 2007 чылдың июль 19 № 670 Кызыл хоорай

Россия Федерациязының Ар-аарыг кодекзиниң 83-кү чүүлүнүн 1-ги кезээнге, Россия Федерациязының Суг кодекзиниң 25-ки чүүлүңе, 2002 чылдың январь 10-да №7 «Долгандыр турар хүрээлелдин камгалалының дугайында» Федералдыг хоойлуга, 2003 чылдың ноябрь 27-де № 417 ДХ-1 «Долгандыр турар хүрээлелдин камгалалының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң 57-ги чүүлүңе, 5-ки чүүлүнүн 2-ги кезээнге болгаш Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың өске-даа чижек эрге-хоойлу актыларынга дүүштүр долгандыр турар хүрээлелдин адырынга күрүнениң эргелеп-башкаар системазын сайзыраңгайжыдар сорулга-биле, бойдус ажылгалының болгаш долгандыр турар хүрээлелди камгалаар адырынга күрүне контролон болгаш

хайгааралын боттандырып чорудар база Тыва Республиканың бүрүн эргезин ол адырга организастаарын боттандыраар, экологтук норма болгаш чурумун, бойдус камгалалының хоойлужулганының негелдезин республиканың девискээринге сагыырын хандыраары-биле Тыва Республиканың Чазааның доктаадыры болза:

1.Тыва Республиканың девискээринге долгандыр турар хүрээлелди камгалаар адырынга күрүне контролон болгаш хайгааралын боттандырып чорудар эрге-дужаалдыг кижилерниң даңзызын бадылаар;

Тыва Республиканың бойдус курлавырларын ажылгаар болгаш камгалаар адырынга хайгаарал талазы-биле Албанның удурткучузу — бойдус камгалалының талазы-биле Тыва Республиканың

күрүнениң кол инспектору; Тыва Республиканың бойдус курлавырларын ажылгаар болгаш камгалаар адырынга хайгаарал талазы-биле Албанның удурткучузу — бойдус камгалалының талазы-биле Тыва Республиканың күрүнениң кол инспекторунуң оралакчызы;

Тыва Республиканың бойдус курлавырларын ажылгаар болгаш камгалаар адырынга хайгаарал талазы-биле Албанның башкарыкчы специалисти — бойдус камгалалының талазы-биле Тыва Республиканың күрүне инспектору.

Тыва Республиканың Культура болгаш информация политиказының яамызы бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.Кара-оол.

ТывКУ-же шылгалдалар эгелээн

Июль 17-де Тываның күрүне университетинде дужаап кирериниң шылгалдалары эгелээн. Неделяның эгезинде берип турган медээлер-биле алырга, бо чылын 32 мергежилге 560 студентини хүлээп алыр. Абитурентилерниң саны оон каш катап хөй дээрзи билдингир.

Университет бо чылын республиканың болгаш кожууннарның чазак-чагырга черлери-биле чарган керээлер езугаар 163 тускай сорулгалыг олуттарны көдээ черлерге, а 56 олутту республикага аңгылаан.

Бо чылын эң улуг шылгалдалар «Юриспруденция» (4-ле олутче 181 билдиришкин кирген), «Юриспруденция» мергежилдиг төөгү» (16 олутче 327 билдиришкин), «Бухгалтер учеду болгаш аудит»

(10 олутче 215 билдиришкин), «Төөгү» (16 олутче 143 билдиришкин), «Экономика болгаш бүдүрүлге удуртулгазы» мергежилдеринге (13 олутче 110 билдиришкин кирген) эртер.

Тываның эң улуг дээди өөредилге черинче кирериниң бирги шылгалдазын математика эртеминге чаңгыс аай күрүне шылгалдалары (ЧКШ азы ЕГЭ) дужаваан абитурентилер физика болгаш математика (ФМФ) база эге өөредилге факультеттеринче (ЭӨФ) дужаган. Орус дылга школаларга ЧКШ-ты дужаваан абитурентилер ФМФ, ЭӨФ болгаш күш-культура болгаш спорт факультетинче база-ла чаңгыс аай күрүне шылгалдаларын бөгүн дужаап турар.

Юрий КӨК-ООЛ.

Чоокта чаа июль эгезинде Германияның Берлин хоорайга бүгү делегейниң аңгы-аңгы чурттарындан болгаш Россияның девискээринден тывылган скиф культураның эртинелериниң делгелгези болуп эрткен. Аңаа Тывадан төлээлери Тыва Республиканың культура болгаш информация политиказының сайыды Вячеслав Донгак удуртуп чораан. Бистиң корреспондентивис сайыт-биле ужуражып, ол дугайында чугаалашкан.

— Вячеслав Донгак, бүгү делегейниң кичээнгейн хаара туткан улуг болушкун деп санадып турар делгелгениң ажыдышкынынга киришкеш келген болгай силер, ол дугайында номчукчуларывыска сонургадып чугаалап берип көрүңерем.

— Россия биле Германияның баштыңнарының ужуражып чугаалашкан кады ажылдажылгазының үре-түңнелиниң херек кырында бадыткалы болуп турар бо делгелге, шынап-ла, улуг сонургалды болдурган. Бүгү делегейниң скифтериниң алдынарнын делгезин ол улуг делгелгеге чеди чурт киржир турган, ынчалза-даа чеди дугаар чурт ында политиктиг байдалдың уржуу-биле киржип шыдаваан, ол дээрге Иран-дыр. Үш хуннун дургузунда кайгамчык экспонаттарны сонургап көрдүвүс. Ында чүнү чок дээр: херээжен чоннуң каасталгаларындан эгелээш, эр кижиниң эт-херекселдеринге чедир.

Ынчалза-даа эң улуг сонургалды бистиң «Аржаан-2» базырының тывылган эртинелери болдурган. Бистиңден тывылган эртинелерниң кайгамчык үнелелди ап, улуг сонургалды болдуруп турар ужуру мындыг чорду. Эске чурттардан казып тыпкан эртинелер биле деңнээрге, «Аржаан-2» базырының эртинелери чингине скиф культураның болуп турар. Украина, Иран, Грециядан тывылган эртинелерни шинчилеп көөрге, оларда кайы-бир өске культураның салдары бар болуп турар, а Тывадан тывылган алдын, мөңгүн эртинелер езулук чингине скифтерниң боттарының холунун үжүү болуп турар.

Делгелге үезинде эртем конференцияларынга дең лекциялар болган. Ону аажок сонургап, дыка хөй чүүлү кижини оон билип алыр чорду. Аңгы-аңгы чурттардан келген эртемденнер, археологтар сөс ап чүве чугаалааш, эгезинде өске чурттарга хамаарыштыр каш чүве чугаалааш, эң улуг сонургал болгаш магадал биле бистиң «Аржаан-2»-ниң эртинелерин онзалап айтыр боор чорду. Тыва Республиканың Чазак Даргазынга, Россияның Президентизинге болгаш Санкт-Петербургтуң Күрүне Эрмитажының, Германияның Археология институтунун удуртулгаларына канчаардаа аажок өөрүп четтиргенин илередип турдулар.

Тыва Республикадан төлээлериң удуртукчу болгаш, делгелгениң ажыдышкынынга келген хөй национал чоннун мурунуга сөс ап чүве чугааладым. ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.В. Кара-оолдун өмүнээзинден изиг байыр чедирбишаан, бистиң Тываже улуг сонургал дээш өөрүп четтиргенин илереди, моон сонгаардаа улам ханы кады ажылдажылгага бүзүрелдисти илереди чугааладым.

Делгелге ажыдышкынынга киришкен каш янзы чурттарның төлээлериң мурунуга бистиң улуг-бичини артисттеривис оюнун бараалгатты. Андрей Монгуштуң сыгыт-хөөмей, ыр-шоорун шупту магадаан. Бистиң фондунун «Театр модазының» чараш кыстары сценаже үнген соонда, «Тывалар кайгамчык чараш улус тур!» Скифтерниң эртинелери ол чурттан тыптып турарында ужур-ла бардыр» деп, магадаанын илереткен сөстериң үргүлчү дыңнап чорду. Шынап-ла, бистиң чараш кыстар сүрлүк чараш кылдыр кылаштажып үнүп кээрге, хөөмей-сыгыт чаңгыланып, хамнарның

дүңгүрлери дүкүңейни бээрге, шаандакы үеже кандыг-бир хуулгаазын арга-биле эглип, аңаа четкеш келген ышкаш, ол үени, ол шагның кижилерин улам ханы билиптер элдеп күштүг-дүр дээрзин каш-даа кижиден ол хуннерде дыңнадым.

— «Аржаан-2» базырындан тывылган эртинелерни бистер тывалар боттарывыска каян караавыс-биле көрүп болур ирги бис, Вячеслав Октябрьевич?

— Ону эккеп аар дээривиске амдызында шыгжаар чер чок дээрзи билдингир. Ынчалза-даа Шолбан Валерьевич Кара-оол

Сайыт-биле интервью

ТЫВА ЧУРТУ КАЙГАМЧЫК СОРУНЗАЛЫГ

бистиң чаа музейивис дүрген ажытынзын дээш, шыңгыы хемчеглерни ап, дуза-деткимчени көргүзүп турар. Бо хуннерде үш бригада иштики ажылдарын кылып турар, акшаландырышкын болган. Ынчангаш келир чылдан бээр чаа музейивис долзуу-биле ажылгалга кирип ажытынарга, тыва чон ол эртинелерни көөр дээрзинге идегеливис улуг.

— Ол хире улуг сонургалды болдуруп турар эртинелер бистиң Тываже хөй чурттарның кижилерин «сорунзалаар-ла» боор аа?

— Ындыг болбас арга чок. Бо удаада ук делгелгени Германияга делгеп, дугуржулга чарып, ол эртинелерни аштап-арыглап, баштайгы турган хевиринге чедир кылганы дээш, Санкт-Петербургтуң Күрүне Эрмитажына хөй акшаны Германия төлээн болгай. А кажан бодувус музейивиске ол эртинелерни эккеп аарывыска, ол эртинелерниң делгелгези дээш, өске-даа ажылгалды дээш, кымга-даа эвес, а биске — Тывага төлээр алаар. Ынчан «Аржаан-2» базырының эртинелери чүгле хөй эртемденнерни эвес, а туристерни Тываже хаара тыртары чугаажок. Ол чүл дээрге-ле, бистиң бюджетивиске хөй акша-төгөрик-тир деп болур.

— Ажылыңар аайы-биле кайы-кайы чуртка силерни гас-трольдап четпээн дээр. Тывалар дээрге анаа эвес, кайгамчык улус-тур деп хүлээр кижилер эмгек дээр-ле болгай...

— Ол шын. «Саян» ансамбли биле гастролядап тургаш-даа, ам бо «Эдегей»-биле чоруп тура-даа, эскерип чор бис. Боттарывыска чугаалап-даа турар. Турцияга уругларывыс фестивалга киришкен. Ынча хөй чурттардан келген чаптанчыг уругларның аразындан ыяап-ла тыва уругларны шилип ап, океанга эштип, дыштанып алыр халас путевкаларны оларга бээр боор чорду. Ол хамаан чок Төвтүк чеде бээривиске, Далай-Лама башкыны ыдыктап чоруур улус дээш, тываларны аажок хүндүлээр.

Төвтүк чон эвээш, каш-ла саныг-даа бол, аажок ажылгыр, эрес-кежээ, чоргаар улус. Сарлык ажаап өстүрүп амыдырап-чурттап чоруур. Аажы-чаңы шаандакы тываларга дыка демей: экиригээнде, ол дег эки улус чок. Тывалар ындыг улусту «Эьдин-даа кезип бээринге белең» дээр ийик чоп.

Далай-Лама башкының чурттап турган кудумчузунга кылаштап, кудумчуже харап турган соңга-

зындан харап, орган стол-сандайына олуруп, ону аас-кежик деп хүлээп, кайгамчык чараш улуг-бичини хүрээлеринге кирип, тейлеп, ыдыктадымыс. Азия төвүнде Далай-Лама башкыга тейлеп чоруур тывалар-дыр бис дээривиске, тывалар дээрге кайгамчык буяныг, эки улус тур дээр.

Төвтүк — дыка бай оран. Оон кээрге янзы-бүрү өңүг даштар, кораллар эккелген бис. Коллекцияларывыска ону ажылгаар сорулга-биле. Моон баарда база Тывавыстың хөрзүн-довураан, хемнеривис даштарын чыып алгаш, ол черге чедирген бис. Кээрге төвтүк черниң доврак-хөрзүнүн, сай дажын чыып алгаш, ыдыктыг бедик арттарывыска салдымыс. Ону чүге ап турарывысты дыңнааш, аажок өөрүүр улус чорду. «Бодунар дээш эвес, чонунар, чуртунар дээш кызып чоруур улус тур силер, ындыг боорга чоруу чогуңур болур» дээр.

— Ынчангаш сүлдеңер бедик, чорууңар чогуңур болуп турар-дыр аа, Вячеслав Октябрьевич?

— Шынап-ла, ол чуртка чорааш, кижини дыка улуг энергетика, күш алыр. Кижиниң сагыш-сеткилинге дыка улуг салдарны арттырар чурт-тур. Ыдык, бедик, арыг черде турар болгаш кижиниң чуртун сагындырар. Ынчангаш чорууус чогуң чоруур дээрзинге бүзүрээр мен, ийе.

Германия азы Кыдатка чоруура, даглар, тейлер бар-даа болза, бир-ле чүве чедишпес аан, сүүзүнү чок чем ышкаш. Тывада чурттап турар кыдаттарның чугаазы шын деп бодаар мен. Олар мынча дээр: «Силерниң дагларыңар күчү-күштүг ээлерлиг, оларга чүдүп чоруур силер, а бистиң дагларывыс ээ чок». Шынап-ла, чер чедишпезинден дагларының баштарын дескилеп каапкаш, ында чүү-хөө тарып өстүрүп турар боор чораан.

— Вячеслав Октябрьевич, Германияга Пор-Бажың дугайында база сонургап айтырарлар-дыр бе?

— Пор-Бажыңны база дыка сонургаар чорду. Ында кандыг ажылдар чоруп турарын, бо үеже чедир чүү тывылганын тайылбырладымыс. Ону кара-биле көрүсеп турар эртемденнер-даа, анаа карачал кижилер-даа эмгек чорду.

— Бистер база-ла аажок сонургап турар бис.

— Казышкын ажылдары төнген соонда, делгээш, чоңга демей-ле көргүзөр апаар. Археологтар тускай конференцияны эрттирер,

тайылбырны кылыр. Чогуң кол-ла сорулга чүве тывартыппазында эвес, а шинчилээшкнде дээрзин утпас херек.

— Россияның культура министри Соколов Тыва дугайында кандыг сагыш-сеткилдиг чанган ирги?

— Дыка эки сагыш-сеткилге бүргедип чанган деп дидими-биле чугаалап болур мен. Тываларның культуразын, езу-чаңчылдарын, уран чүүлүн (чонар-даш, сыгыт-хөөмей, хөгжүм херекселдери...) аажок сонургаан. Өггө хондуруп турдувус. Өггө удуурга кайгамчык дыштыын, дүш безин дүжевейн, караан шийпкеш көрүп кээрге, даң адып келген болганын ол чугаалап турду. Оон аңгыда бистиң оолдарның сыгыртып,

сультация кылып бээр кижини, бир эксперт кижини, бир менеджмент кижини чорудуп бээрин болгаш ол айтырыгны ЮНЕСКО-нун бир салбырының хуралына тургузарын ооң төлээзи аазаан. Ынчангаш келир чылды хөөмей чылы кылдыр чарлаар бис. Хөөмей симпозиуму болур, аңаа чедир эксперт шинчилелдер кылып, ол бүгүге хамаарыштыр хөй документтерни белеткээр апаар бис. Ам дорт харылзаалар-биле ажылдап эгелээнивис ол. Германияның төлээлери сентябрь айда Тывага чедип кээр болган.

Оон аңгыда Мюнхэн хоорайның музейиниң директору-биле ужураштым. 2009 чылда аңаа тыва хамнарның шажын дериг-херекселдериниң делгелгезин эрттирериниң дугайында чугааны кылдымыс.

— Вячеслав Октябрьевич, сайыттың олут-дүжүлгезинче силерни шилип алганын чүү деп тайылбырлап болур силер?

— Ону бодум чогаадып эккелбээн мен дээрзи билдингир. Тыва Республиканың Чазак Даргазы Шолбан Валерьевич Кара-оол Тыва чуртувусту, тыва культуравысты хөгжүдүп, бедидери-биле кандыг ажылдарны кылып, кандыг проектилерни боттандырза чогуурул, кандыг угла-нышкынны сайзыраар ужурул бис дээрзинге хамаарыштыр бодалдарын үлежип, мени чалап алгаш, мээң бодалдарымны сонургап айтырып, ону сайгарып, өөренип көргениниң соонда, шийтирнн хүлээп алган деп бодап турар мен. Хөй чылда мээң кылып келген ажыл-херээм, чогаадыкчы проектилерим болгаш өске регионнар, даштыкы чурттар-биле ажылдап келген арга-дуржулгам рольдуг болган деп бодап турар мен.

— Кандыг-даа ажылды, эргедужаалды сүмелеп турда, аңаа кандыг улуг ажылдаарын, кандыг деткимче херегил дээрзин сүмелетип, дугуржуп алгаш, деткимче турар болза, ажылдаар мен деп кижини чөпшээрер-ле болгай, силер чүнү дугуруштунар?

— Ийе, чугаа болган, деткимче болур дээрзин бүзүрөткен. Ынчангаш культура болгаш уран чүүлге хамаарыштыр түңнүг акшаны дилзэн мен. Ону бизе дег капитал септелге кылырынга азы аппаратура садып алырынга дээр ышкаш кожуун, суму аайы-биле үлээшкинге чарыгдавас. Коллективтер, удуртукчулар, культура ажылдакчызы бүрүзү киржип болур тускай проектилер мөөрейлеринге грантыларны чаалап алыр дээш ажылды чорудар апаар. Ол грантыларның кайы бирээзин чаалап аптар болза, ооң шаңнал акшазы-биле ажылга чугула херек чүнү кылып азы садып алырын коллективтер азы удуртукчулар боттары билер.

Келир чылды хөөмей чылы кылып турарывыска ужур-ла бар. Аңаа чүгле хөөмейге хамаарышкан эвес, а хөгжүм херекселдеринге, национал хепке, тыва езу-чаңчылдарга хамаарышкан хөй айтырыларны шийтирлээриниң бир эптиг аргазы-дыр.

Долчузу-биле чугаалаарга, бодалдар хөй, сорулгалар салдынган. Чижээлээрге, 18 квартиралыг чуртталга бажының, 80 олут-туг ниити чуртталга бажының тудары дээр чижектиг болгаш өске-даа.

Чугаавысты доозуп тура, демделгесээр чүүлүм мындыг: бүгү делегейде Тываны сонургап, тывалар кайгамчык салым-чаянныг улус тур деп хүлээп көрүп турда, культурулг деңгеливисти болгаш ниити сайзыралывысты бедидери — бистиң кижини бүрүзүнге арын-нүүрнүң херээ болур ужурулг.

Светлана БАЛЧЫР,
«Шынын» корр.

Хөгүз чай—2007

Бо хүннерде Ыраккы Чөөн чүкте кыдыг кызыгаар черде Бүгү-россияның «Океан» уруглар төвүнде Кызыл хоорайдан сураглыг «Эдегей» биле «Экспрессия» ансамбльдерниң бичи танчычылары чеде берген дыштанып турар. Олар бо төпке дыштаныр путевкаларны янзы-бүрү улуг-биче фестивальдарга, конкурстарга тиелелгелери, ооң иштинде Уруглар чогаадылганының «Россияның эртенги херелдери» XIV фестивалына чайынналчак чедишкенини дээш чаалап алганнар.

А июнь айда «Океанга» «Буяныг чоруктуң школазы» деп сезонга республиканың чамдык школаларындан четчелзэн уруглар бөлүү дыштангаш келген (чурукта). Вожатыйларның бичи

дугайында «ууттунмас чүктүг» уруглар Кызылга чоокта чаа эеп чанып келгеннер.

«Океан» уруглар төвүнче путевкаларны чүгле делегей, Бүгү-россия, республика конкурстарының болгаш фестивальдарының, спортчу маргылдааларының тиелекчилеринге, уругларның хөй-ниити организацияларының, каттыжышкыннарының лидерлеринге шаңнал кылдыр берип турар. Ынчал кээрге, ону күзүн өөреникчи бүрүзүңгеле база тысып турбас. Уруглар азы улам тодаргайлаарга, оларның ада-иези чүгле аай-дедир демир-орук өртзөн төлээр. Артка чарыгдалдар – күрүнени.

2007 чылдың төңүзүңгө чедир Тывадан ам-даа б бөлүк уруглар «Океанга» дыштаныр. Июль-август айларда спортчу чемпион оолдар, уруглар, а ооң соонда сезоннарда Көк-Тей болгаш Шагаан-Арыгның №2 ортумак школаларының өөреникчилери (республиканың «Зарница» оюнунун бо чылгы тиелекчи командалары), уругларның атсураглыг «Алантос» танчы ансамбли, «Аныяк» өөредилге төвүндөн аныяк бизнесменнер, Кызылдың №5 болгаш Тес-Хемниң Чыргаланды ортумак школаларының КВН командалары, «Салгалдан» өскүс уруглар дыштанырлар.

Юрий КӨК-ООЛ.
Тырттырган чуруктарны бөлүктүң архивинден алган.

Ырак-даа бол, Тывага чоок "Океан"

жээни мактал бижиктеринде Тывадан барган уругларның бедик сагылга-чурумун, томаанын болгаш дыңнангырын онзалап демдегеп турар. Моон барган уругларны аңгы-аңгы отрядтарга 2-4 кижиле кылдыр чара хувааза-даа, олар ундараваан. Боттарының отрядтарының амыдыралына уруглар идепкейлиг киржип, эки дыштанганнар. Тывадан оолдар, уруглар лагерге эртип турган солун янзы-бүрү хемчеглерге эки киржип тургаш, «Океанның» вожатыйларының бедик үнелелин алган. Кызылдың №5, №14 ортумак школаларының өөреникчилери Катя Бологова биле Василий Москвин лагериниң хүндүлел бижиктери-

биле тускай шаңнатканнар.

Ол уругларның чаңгыс эвес шаңналдары-дыр. Чижээ, Кызылдың №14 школазының командазы: Александра Матвеева, Циңгис Хуурак, Алексей Рыбалка болгаш Василий Москвин «Азия төвүнче аян-чорук» деп веб-сайтыны белеткээш, «Медиапарад» деп мөөрейге кириштиргеш, 12 конкурс ажилдарының аразындан 2-ги черге төлөптүг болган. Кызылдың №12 ортумак школазының өөреникчизи Дарья Тулицина «Мээң биче төрзөн чуртум» деп фотоальбомну белеткээш, жюри кежигүннериниң макталын алган.

Бо уругларга чайгы үеде Оожум океанның эринде турар улуг төпке дыштанып алган үези кажан-даа уттундурбас. Оолдар, уруглар Владивосток хоорайның музейлеринге барып, Ыраккы Чөөн чүктүң, ооң иштинде Оожум океанның флорунун алдарлыг төөгүзү биле танышканнар. Уруглар Дельфинарияга база четкеннер. Көргөн-билген чүүлдериниң, солун дыштанылганының

ЛЕНИН, 18 ДЫҢНАДЫП ТУР

Тыва Республиканың Иштики херектер ямызының дежурный кезээниң медээзин езугаар алдыр, 2007 чылдың июль 9-тан 15-ке чедир республикага 89 кем-херек үүлгедишкени бүрүткеттинген, ооң иштинден 49-зун изии-биле илередип тыпкан. Бо үениң дургузунда 1 өлүрүүшкүн, кижиниң кадыына

өжегерзэн 10 аар кемдээшкн чедирген, ооң иштинден бир кижиле өлгөн, 4 күштээшкн, 5 үптээшкн, 34 оорлаашкын, орук-транспортка 5 озал-ондак болган, аңаа 7 кижиле амы-тынындан чарылган, 9 кижиле янзы-бүрү кемдээшкнни алган. Ол ышкаш наркотиктиг бүдүмелдерни хоойлу езугаар эвес шыгжап болгаш ап чоран 17 таварылганы илереткен.

рун оргаш, Телецентр девискээринге хенертен кудумчу кежир чүгүрүп бар чораан 7 харлыг оолду таварыпкан. Аар кемдзэн меделер чок оолду эмчиде чыттырган.

Июль 13-те ВА3-21013 автомашинаның чолаачызы Пушкин кудумчузу-биле чоруп оргаш, орукту чайлап бербээни-биле ПА3-32054 автобус-биле үскүлешкен. Озал-ондактын түңнелинде янзы-бүрү кемдээшкнниң 3 кижини республика эмнелгезинде чыттырган. Хыналданы ТР-ниң ИХЯ-ның ОШАЧКИ-ниң баштайгы ителге килдизи чорудуп турар.

ТР-ниң ИХЯ-ның парлалга албаны.

Оорлаашкын. Барыин-Хемчик кожуун. Июль 9-та 20 шак ажып турда, хамааты Д. милицияга келгеш, июль 8-те кежээ таныттынмас кижиле келгеш, ооң Кызыл-Мажалык суурда бажынын үрөп киргеш, телевизорун, мөңгүн чүгенин болгаш өске-даа херекселдерин оорлай бергенин дыңнаткан. Шагдаалар истелгени кончуг дүрген чоруткаш, оорлаашкынга караыттырган хамааты К-ны тыпкан, ол Барыин-Хемчиктин ыяш ажыл-агыйының бызаңчызы болган. Оорлап алган дериг-херекселдерин кайда чажырганын чугаалап берген.

Улуг-Хем кожуун. Июль 10-да кежээ милицияга бир бажындан телевизор, гитара болгаш өске-даа

чүүлдерни оорлай берген дугайында билдиришкнн кирген. Тус черниң шагдаалары бо дугайында дыңнадыгны чүгле Улуг-Хемниң эвес, чоок-кавы кожууннарның милиция ажилдакчыларыныче дамчыткан. Кожууннарның иштики херектер килдистериниң бир демниг кады ажилдакчыларының түңнелинде, оорлаашкынга караыттырган кижиле Чаа-Хөл кожуунун Чаа-Хөл суурга туттурган. Оорлаан чүүлдерин хавырган, эт-хөрөңгү херечизи кылдыр оларны кеземче херээнде кошкан.

Орук-транспорт озал-ондак. Кызыл хоорай. Июль 12-де Кызыл хоорайның чурттакчызы хуузуна NISSAN RNESSA машиназы-биле Салчак Тока кудумчузу-биле чо-

Акция ОРУКТАРГА ОЗАЛ-ОНДАКТЫ БОЛДУРБААЛЫҢАРИ

ОШАЧКИ ажилдакчылары шак мындыг кыйгырылгыг акцияны эрткен субботада, июль 14-те Кызыл хоорайга эрттирген. Бо акцияның сорулгазы болза, орук-транспорт озал-ондаан болдурбазының баш бурунгаар хемчеглерин алыры, орук шимчээшкнниң киржикчилериниң орук дүрүмүн каржызы-биле үрээр таварылгаларны болдурбазы, чолаачылар биле КАИ ажилдакчыларының аразында бот-боттарынга бүзүрежир харылзааны тургузары болган.

Акция үезинде ОШАЧКИ ажилдакчылары чолаачыларга сүме бижиктерни (хуудустарны) тывыскан. Бо чугула хемчегни эрттиреринге республиканың оруктарына озал-ондактын сөөлгү үеде көвүдээни идигни берген. Бо чылдың эрткен алды айларының дургузунда Тывага 116 орук-транспорт озал-ондак болган, аңаа 57 кижиле амы-тынындан чарылган, 144 кижиле янзы-бүрү кемдээшкннерни алган. 95 орук-транспорт озал-ондаа чолаачыларның буруузу-биле болган. Ол чүл дээрге, машина башкарып чораан кижилерниң харысалгазының кошкаан, биллиниң, мергежилниң чавызын, корум-чурум чогуун, арага-дарыже хандыкшылдыын, орук чурумунун дүрүмүн каржызы-биле хажытканын херечилеп турар. Машинаны эзирик башкарып чораан 10

чолаачы озал-ондакты кылган, бо дээрге шупту озал-ондактын 8,6 хуузу элзэн. Бо санчурагайлардан алгаш көөрге, орук-транспорт озал-ондаа чолаачыларның буруузу-биле болуп турар-дыр.

Акцияны эрттирип турар хүнде ОШАЧКИ ажилдакчылары машинаны эзирик башкарып чораан 15 чолаачыны туткан, орук чурумунун дүрүмнүн хажыткан 296 таварылганы илереткен. Тес-Хем кожуунга чадаг-тергелиг чораан 1973 чылда төрүттүнген хамааты наркотиктиг бүдүмел сөөртүп чораан болган. Туттурган кижини Тес-Хем кожуунун иштики херектер килдизиниң дежурный кезээнге чедирген.

О.ОЮН,
ТР-ниң ОШАЧКИ-ниң суртаал талазы-биле инспектору, милицияның улуг лейтенантызы.

«Россельхозбанк» ААН-ниң Тывада девискээр салбырының № 5703 немелде офиси (ажылдаар чери) Кызыл хоорайның Московская кудумчузунда 2а бажындан көшкеш, 2007 чылдың август 1-ден эгелеп дараазында адреске баар: Кызыл хоорай, Бухтуев кудумчузу, бажың 3.

Тыва Республиканың Бойдус курлавырларының болгаш экология яамызы
Күрүнениң хамааты албанының хостуг албан-дужаалдарын элзээринге конкурс эрттирерин чарлап тур: кол специалист — юрист, 2 кол специалист — эколог.
Кээр чери: Кызыл хоорай, Кузнецов кудумчузу, 50А.Тел: 9-76-66.

Ажыг-Суг аржаанының чайгы дыштанылга сезону ажыттырган. Дыштанырынче чалап тур бис.
Аргыжар хүннери: вторник, пятница.
Харылзажыр телефону: 3-31-83.

Бистиң эргим ачавыс, кырган-ачавыс күш-ажылдың хоочуну, «ССРЭ-ниң улустарының найыралы» база «Күш-ажылдың Кызыл тук орденнериниң болгаш өске-даа хөй санныг медальдарың эдилекчизи, «Тыва АССР-ниң алдарлыг ажилдакчызы, «Тыва АССР-ниң алдарлыг сугатчызы» деп аттарлыг, Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң, район, суур советтериниң каш-каш чыыштарында депутат чораан
Алдын-оол Кыланмаевич КЫЗЫЛ-ООЛДУҢ
аар аарыгдан үр эвес аарааш, 74 харлап чорааш, чырык өртемчейден чарлып чорутканын дөргүл-төрелдеривиске, кады ажилдап чурттап чораан эш-өөрүңге дыңнаттывыс.
Сөөлгү орукче Супкак суурнун, Бүрүле кудумчузу 12-ден июль 19-та 11.00 шакта үдээр.
Өөнүң ишти, уруглары.

Бай-Тайга кожуунунуң культура килдизи 2007 чылдың июль 15-те уран талантылыг, сураглыг ыраажы «Тываның айлаң-кужу» деп мөөрейниң тиелекчизи
Алла Белек-ооловна КАЗЫРЫКПАЙНЫҢ
чалыы назынындан чарылганы-биле төрел-дөргүлдеринге база эш-өөрүңге ханы кажыыдалды илергейлеп тур.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чааза.
Кол редактор С.С.МОНГУШ.
РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор—2-01-35, редакторнун оралакчызы—2-19-87, тел: факс(394-22) 2-17-94, бухгалтерия—2-17-91 КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдиз—2-18-10, культура, өөредилге—2-03-88, чагаа—2-03-87, көдээ ажыл-агый, очулга — 2-17-09, үлетпүр—2-40-77. Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катал үнер. Хемчээли парлаан 2 ама. Тираж 8258. Чагыг 80.

АГАР САНЫВЫС: № 4070381040000010000 Б.ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.
Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле ямызының Ортаакы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солуну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткээ.
Херечиледин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 11530, 31730.
ТР-ниң «Тываполиграф» Күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгезинге парлаан. (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1).
Солунда парлаттырган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыгылары дээш авторлар боттары харыылаар.

Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.